

Dy autorë në mërgim, në Suedi, Entela Tabaku dhe Shqiptar Oseku në një vëllim të përbashkët me poezi, të titulluar *Enciklopedia e mërgimit*. Në këtë intervistë të përbashkët dy poetët ndërtojnë dialogun letrar, një reflektim mbi gjuhën, atdheun, dhe jetën në “tokë të huaj”

ENTE LA TABAKU SHQIPTAR OSEKU

Shkëputja nga gjuha mëmë e nga kujtesa shoqërore është një traumë e heshtur

Intervistë me Violeta Murati

f. 3-4

15 VJET AKADEMIA KULT

YLLI SULA ose përgjigjet e një njeriu të biznesit për kulturën

f. 6

SHPALLEN FITUESIT E NATIONAL BOOK AWARDS 2019

Finalist në kategorinë e çmimit për letërsinë e
përkthyer, shkrimtari i ri kosovar,
PAJTIM STATOVCI, me romanin *Crossings*.

f. 5

Në një fije të thellë gjaku e boje

(Shënime mbi poezinë e Ledia Dushit)

nga ARDIAN KYÇYKU

f. 10

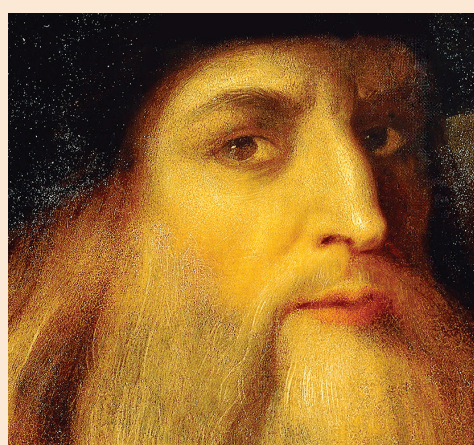
BOTIM I RI NGA ALBAS

“Fizika e Trishtimit”
nga Georgi Gospodinov

Në ditën e parë të
çlirimit

Mynever Shuteriqi

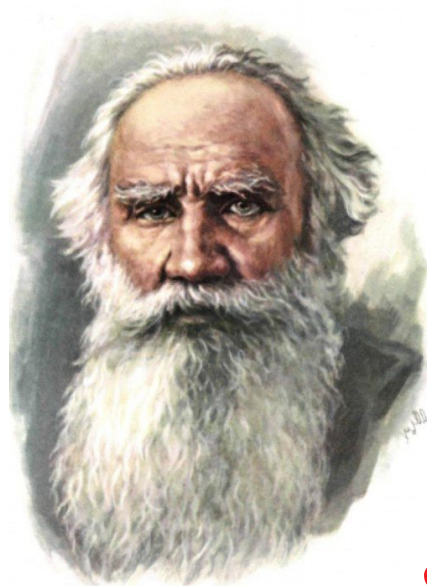
BIBLIOTEKË

Da Vinci: Unë di edhe të pikturoj

nga Walter Isaacson

f. 12

109-vjetori i vdekjes së
shkrimtarit Lev Tolstoy

Kriza dhe Meta- morfoza te Tolstoy

Stefan Cvajg

UNË
NUK
JAM SI
FRANZI
tregim nga
AZEM
DELIU

Dy autorë shqiptarë, në Suedi, Entela Tabaku dhe Shqiptar Oseku në një vëllim të përbashkët me poezi, të titulluar *Enciklopedia e mërgimit*. Në këtë intervistë të përbashkët dy poetët ndërtojnë dialogun letrar, një reflektim mbi gjuhën, atdheun, dhe jetën në “tokë të huaj”

ENTE LA TABAKU SHQIPTAR OSEKU

Shkëputja nga gjuha mëmë e nga kujtesa shoqërore është një traumë e heshtur

Intervistë me Violeta Murati

Një herë mërgimtar, gjithmonë mërgimtar. Por njeriu nuk bëhet mërgimtar menjëherë kur lë vendlindjen e vet. Ai bëhet mërgimtar pas njëfarë kohe në mërgim...Ka një ndjenjë të fortë dhimbjeje, por edhe vetëdërgjegjësimi për jetën. Ajo çfarë ka ngjarë me ju, duke na e zbërthyer në një vëllim poetik të përbashkët. Si lindi ideja, çfarë keni ndarë së bashku pas kësaj përvoje letrare?

Ideja ishte e përbashkët, ne kish kohë që kishim vënë re se eksperiencat tona, ndonëse dallonin në shumë aspekte, kishin edhe paralele në kohë e hapësirë. Kemi mërguar në kohë e hapësira të ndryshme, për arsye të ndryshme dhe në mënyra të ndryshme. E kjo ka sajuar edhe përjetime të ndryshme të mërgimit si fenomen. Por disa tjera aspekte, si braktisja dhe kompensimi i gjuhës, shkëputja nga gjuha mëmë dhe konteksti social e risajimi i një surrogati të dytë, dhe gjithë ai proces gradual i kolonizimit të një bote të re, i cili vesh me një kuptim të ri jetët e migrantëve në gjithë botën. Ato ishin si të thuash tulla universale që kishim përdorur të dy për të sajuar ngrehina jetësh paralele në këtë botë të re të çuditshme, që ngjante me botën e vjetër por edhe ndryshonte nga ajo, jo rrallë në mënyra të holla që i shmangen kapjes sikur të ishin ëndrra të mëngjesit. Dhe meqë poezia është ndjekje e së pakapshmes – poezia është ëndërr në gjendje të zgjuar thotë nobelisti Tranströmer – natyrisht që do të përdornim poezinë për të artikuluar disi këtë ëndërr të quajtur jetë.

Poezi, prozë poetike, dialog, reflektime – nisur nga sinorë personal krejt të ndryshëm, duke u vënë përballë një fenomeni: mërgimi. Produkti letrar është: *Enciklopedia e mërgimit*. Ju nuk e keni quajtur poezi e mërgimit, që në një rast tjetër mund të ndodhte. E theksoj këtë, pasi shpesh konfondohej krijimi letrar me vendndodhjen, edhe pse kjo e fundit bëhet shkak, nxitës. Pse nevoja për këtë libër, nga dy emigrantë, që ndajnë të njëjtën kulturë?

Shkëputja nga gjuha mëmë e nga kujtesa shoqërore është një traumë e heshtur. Në shqip kemi një idiomë unike, t’u harroftë emri, që ngërthen këtë traumë si namë të tmerrshme. Ne vendosëm herët se këtë vepër do ta botonim në shqip, në Shqipëri, kjo s’diskutohej. Ky vendim zbulon një nevojë të

ndërdijshme për një riatdhesim simbolik, si mënyrë për ta luftuar ndofta atë namë të lashtë. Ndonëse në fakt ishim të ndërgjegjshëm se ky riatdhesim do të ishte problematik, pse kjo qenie po riatdhesohej tash nga një atdhe i dytë. Ajo ish ngjizur në shumë plane nga ky atdhe i dytë, mërgimi, e mund të ndihej si trupi i huaj për atdheun e vjetër. Por nga ana tjetër ne nuk shkruam posaçërisht për këtë libër, por mblodhëm poezi të shkruara vitet e fundit dhe u dhamë shtëpinë e tyre të vërtetë. Universalja e temave që shtjellojmë e kishte tjerrur me kohë enciklopedinë rreth tyre dhe vetëm po pristë ta shihnim.

“Enciklopedia e mërgimit”, ka tërhequr vëmendjen në panairin e librit, të këtij viti, ishte një vëmendje nga lexuesit, jo e asaj natyre që mbledhin juri për të ndarë çmime? Çfarë treguesi është kjo për ju, në këto distance?

Lexuesi dhe juritë kanë objekte të ndryshme, lexuesi do gratifikim të menjëhershëm dhe është

gjithmonë në kërkim të një risie. Ndërsa juritë gjykojnë mbi jetëshkrime dhe kërkojnë të identifikojnë vlera të qëndrueshme. Fituesi i çmimit të jurisë së panairit 2019 ish-diplomati dhe autori Besnik Mustafaj është ilustrim i gjallë i kësaj, ai është penë e sigurt, autor një varg librash me poezi, prozë, e memoare. Është në natyrën e gjërave kjo, kështu ka qenë gjithmonë, ndonëse njeriu do të donte që secila instancë – si publiku, ashtu edhe juritë – të kishin ca më shumë nga virtytet e tjetrës. Profesionit që sajoi urat midis dyjave, kritika e specializuar letrare, neve thjesht na mungon; ata që shkruajnë janë shpesh po ata që bëjnë kritikë dhe kjo kuptohet se nuk është zgjidhje optimale. Ndërsa autorët migrantë si ne janë edhe të shkëputur nga rrjetëzime të natyrshme midis njerëzish të letrave në çdo vend të botës. Por në anën tjetër, sot kemi rrjetet sociale që kanë pasur një efekt demokratik edhe mbi shkrimet, një vister autorësh migrantë janë zbuluar aty. Nga 65 autorët më të shitur sot në Kindle, vetëm 5 kanë qenë të botuar paraprakisht. Nëse botuesit dhe juritë i harrojnë migrantët, edhe ata do të harrojnë botuesit dhe juritë. Por autorët migrantë janë një fenomen që po vjen për të mbetur edhe në letërsinë shqiptare, siç po ndodh në letërsinë kudo në botë. Është fakt i gëzueshëm që publiku e çmon “Enciklopedinë e Mërgimit”, çmim a pa çmim. Poezia duhet të blehet, ndryshe s’botohet më. Por ky eksperiment letrar i “Enciklopedisë së Mërgimit” do të përmendet nga kritikë të së ardhmes edhe kur të jetë harruar se në cilin vit u mbajt ky panair.

A keni pasur një model, referenca letrare për këtë vëllim?

Në vitin 2014 u botua një libër shumë i veçantë, *Secession/Insecession*, shkruar nga poetja galiciane Chus Pato dhe përkthyesja e saj në anglisht, poetja kanadeze Erin Moure, një libër që gërmon në shtresa e mbishtresa tekstesh të dy autoreve të ndryshme që funksionojnë si palimpseste. Ato nga ana e tyre janë frymëzuar nga Octavio Paz dhe përkthyesi i tij Charles Thomlinson. Këto bashkëpunime qenë frymëzuese, por e veçanta e teksteve tona është se ne zbuluam mbasi i kemi shkruar sesa shumë plotësohen kur pranëvendosen, se derdhen në të njëjtin det.

Është një vëllim konceptual, por në përvojën tonë letrare e para e kësaj natyre eksperimentale, një libër origjinal, edhe në formën e një fjalori ndërkombëtar për kuptimin e termit emigracion. Çfarë modeli keni pasur parasysh, aq më tepër kur Shqiptari shkruan në standard, dhe ju Entela në gegnisht? Mban domethënie kjo shprehje, qoftë dhe gjuhësisht?

Në një farë mënyre është një eksperiment që luhet në shumë nivele. Struktura e librit ndjek për shembull modelin e një enciklopedie me së pari terma të rreshtuara alfabetikisht, mandej përkufizimet si në fjalor dhe mbyllet e rrethit enciklik me njohuritë enciklopedike. Vetëm se në Enciklopedinë tonë termi bëhet titulli i një poezie dhe rrethi mbyllet në përjetimin e lexuesit. Edhe pranëvendosja e dy varianteve të shqipes është eksperimentale, por nuk është qëllim më vete, është pasojë e pranëvendosjes së teksteve të dy autorëve që shprehen në variante të ndryshme të shqipes. Kur varianti gjuhësor bëhet qëllim më vete, e ka zanat dhe bëhet më i rëndësishëm se vetë poezia. Dhe kësaj të fundit i pëlqen me qenë zonjë mbi gjithçka.

Po kujtoj Camajn, që në brendinë e poezisë së tij nuk ka atdhe, ka elegji, por lidhje obsesionale me “dheun”, siç mund të paramendohet një poezi emigrimi. Në këtë sens poezia e tij ngre në madhështi identitetin, edhe pse i shkroi në mërgim. Pa ndroje, edhe veçmas, jo vetëm në këtë vëllim është edhe poezia juaj, edhe pse autorësia në disa mbetet në dilema...Për çfarë jeni kujdesur me tepër, në procesin e kësaj Enciklopedie?

Camaj shkruan vazhdimisht për një atdhe të largët, në mënyra aq marramendësisht të bukura sa të ndalin frymën, ndërsa ka shumë pak për jetën e vet në atdheun e ri. Ndërsa ne nuk kemi hequr fatin e tmerrshëm të Camajt që u anatemia nga atdheu. Ne shkruajmë shpesh edhe për jetën tjetërkund, duke mos e kategorizuar atë, duke ia lënë lexuesit të etiketojë, në qoftë se ndien nevoja të tilla. Ia kemi lënë lexuesit edhe etiketimin e autorit, nëse e ndien të nevojshme ta bëjë këtë. A është e rëndësishme për përjetimin e lexuesit ta dijë nëse një poezi e caktuar është shkruar nga burri apo nga gruaja? Sa dhe si e ngjyros leximin njohja e

autorit, nëse është ai që ndoqi familjen e përndjekur apo ajo që iku e vetme me dëshirë? Këto i vendos lexuesi vetë. Ne jemi kujdesur ta lëmë të lirë rrjedhjen paralele të dy migrameve të ndryshme nga forma, si jetësisht ashtu edhe estetikisht, por të ngjashme nga përmbajtja, siç janë përvojat njerëzore.

Çfarë keni ndjerë kur keni shkëlur për herë të parë në tokën tjetër, atë që konsiderohet jo dheu amë – por “tokë e huaj”?

Shqiptari: Jam ndier ashtu si besoj do të ndihen kolonistët e parë që aterojnë në Mars pa biletë kthimi. Se do ta pushtoj këtë vend të huaj. Dhe do ta bëj timin. Duke mos kuptuar asokohe se ndërsa unë punoj për ta pushtuar këtë vend, edhe ai punon për të më pushtuar mua. Ndërsa unë e ndryshoj atë, edhe ai më ndryshon mua. Sot Suedia e shikon veten dhe nuk e njeh më. As unë nuk njoh veten time para 30 vjetësh. Nganjëherë më duket sikur fëmijëria ime ma bën me dorë nga një stere e largët e më flet në një gjuhë të pakuptueshme.

Entela: Jam ndier e humbur. Të gjithë parametrat që më orientonin deri atëherë, të tillë si prejardhja, përkatësia shoqërore, shkollimi, punësimi, u bënë të pavlefshëm nga një ditë në tjetrën. Dhe m'u desh t'u përshtatesha disa parametrave të rinj që deri atëherë i kisha përdorur për të tjerët: e huaj, emigrante, e pashkollë, e papunë. Por rinisja nga fillimi më dha edhe një vetësiguri që bëhet një me ty, jo më siguria e shtëpisë me tulla që ta lënë trashëgim, por diçka që rritet në ty, si guackë kërmilli.

Si mundet krijimi të hyjë në subkoshiençën e një mendjeje që nuk ndodhet aty, në vendin për të cilin flisni? Pse ka gjurmë aq të fortë të qenit një krijuese që ka emigruar, çfarë është shtëpia në këto kontekste?

Shqiptari: Për mua, mërgimi është shtëpia tashti. Ndihehem pak në siklet biles kur dikush në Suedi më quan “suedezi i vërtetë”, ashtu dashamirësisht kuptohet, si bëjnë vendasit kudo në botë për të bërë një migrant të ndihet si në shtëpi të vet. Dhe njësoj në siklet ndihem kur dikush në Gjakovë më thotë se jam “shqiptar i vërtetë”. Identitetet janë fluide e të shumëfishta dhe çdo tentim për të fiksuar ato është nga natyra hegjemonik e tiranik.

Entela: Unë jam shtëpia ime. Mërgimi më ka shndërruar në të tillë. Më pëlqen kaq shumë ajo skulptura e Adrian Pacit me burrin që ka të lidhur me litarë për trup çatinë e shtëpisë. Unë jam streha e vetes time. Kur jam poezi, jam strehë e shqipes. Kur jam Entelë, nuk jam strehë gjuhësh, p.sh., por strehë e fëmijëve të mi.

Çfarë është emigranti, ashtu si ju e keni përjetuar?

Emigranti është kafsha sociale e Aristotelit që është shkëputur nga tufa e vet dhe përpiket të saj një tufë të re diku. Një tufë të veten, me fëmijë e familje. A një tufë vendore që e pranon, një tifozeri futbollit, a një bar lokal nate ku e thërrasin me emër. Disa nga ne jemi kafshë aq të talentuara sa të sajohet botë tonat në letër, e të sajohet tufa tonat aty. Në një nivel subliminal, sinapset trunore nuk bëjnë dallim midis të vërtetës dhe fiksonit. Shumë artistë kanë jetuar me personazhet e veta në kokë dhe ky ka qenë shpëtim për të gjithë, për artistët, personazhet fiktive, e rrethin e ngushtë përreth tyre. Emigranti është, siç e themi në libër, ajo dega e bimës që e shqyejmë për ta mbjellë diku tjetër dhe i duhet të shpikë rrënjë të reja, si me qenë farë.

Çfarë e bën magjepsëse kujtesën?

Tmerri nga mundësia e humbjes së saj. Njeriu që humbet kujtesën, ta zëmë nga Alzheimers, shndërrohet nga kafshë sociale në bimë. Ai fizikisht është ende njeri, por në gjende vegjetative ku nuk vetëquhet dot i tillë. Identiteti ynë, gjithçka që ne dimë për veten dhe tjerët dinë për ne, banon në kujtesën tonë. Prandaj është kaq e tmerrshme që identiteti ynë sot mund të vidhet *online*, të blihet e te shitet në pazar, mund të ndërrohet, të adaptohet me zor ndaj nevojave të një entiteti a shteti. Por ne jemi të vërtetë, kurse shtetet veç fiksi: diçka që disa njerëz kanë vendosur se duhet të jetë ashtu e kështu. Është e tmerrshme që një fiksim mund të ndryshojë përdhunshëm identitetin e njeriut. Por kjo është dëshmi e forcës së fiksonit. Kujtesa është edhe e vetmja mënyrë që kemi për të mos u zhdukur në asgjë, për të mos vdekur. Varrezat janë mishërimi i kultit të kujtesës, nëse i harrojmë të vdekurit është sikur nuk kanë ekzistuar kurrë. Shkrimi po ashtu. Njeriu mësoi të shkruajë që të tregohet më i fortë se harresa e vet.

Kujtoj respektivisht, për Shqiptarin poezinë “Homo Migrantis”, dhe për Entelën “Me ikë asht andërr rinore” – të dyja simbole të fuqishme të shndërrimit, të kërkimit të njeriut, kush është. Çfarë gjendje është krijimi në këto kushte?

Shqiptari: Poezia “Homo Migrantis” u shkrua gjatë dyndjes së ikanakëve sirianë drejt Europës, kur atyre po u mbylleshin dyert e ndihmës në orë të zorit. Kisha një identifikim të fuqishëm me ata njerëz, pse dikur kam qenë vetë në të njëjtën situatë. Mendoj se poezia ngërthen atë identifikim të dëshpëruar. Dhe njëherit edhe më frikëson, ta them të drejtën, kur e lexoj tashti me distancë kohore. Për njeriun si qenie etike, është pak e frikshme që empatia bazohet mbi ngjashmëri identifikuese: pra fakti shkencor që Homo Sapiens ndien më fort empati me ata të cilët i ngjajnë atij vetë, e më pak me ata të cilët nuk i ngjajnë. Sepse empatia këtu mund të kthehet në instrument të shtypjes, a më keq akoma: në instrument të harresës.

Entela: “Me ikë asht andërr rinore” është ndër poezitë e para që kam shkruar për mërgimin dhe ka të bëjë me atë që njeriu e ëndërron ikjen herët, në të

gjitha format, ikje nga shkolla, nga shtëpia, ikje nga e përditshmja, nga rutina, ikje drejt një jete të lumtur me rrënjë që fluturojnë dhe ushqehen me ajër. Derisa vjen një ditë dhe ti e ndien me gishta dheun në xhep dhe e kupton se njeriu nuk ikën kurrë më larg se deri tek varri i vet.

Në fakt përvojat letrare të shkrimtarëve emigrantë, shpesh kanë prodhuar një debat mbi identitetin. A ka një shqetësim real tek ju kjo, sidomos në gjuhë, ashtu edhe nëgravitetin që krijon vendi ku jeton?

Shqiptari: Jo, unë jam shumë rehat me identitetet e mia të shumëfishta. Shqetësimi im janë fiksionet që përpiqen të më klasifikojnë, kategorizojnë, masin në kandar, e fusin në kuti njësoj fiktive si vetvetja, të stampuara për shkart a për përdorim të mëvonshëm. Në Suedi, dyndja e ikanakëve sirianë e afganë ka shkaktuar një backlash ideologjik të frikshëm. Ky vend që gjer dje nuk njihte nacionalizëm sot ka një parti me të kaluar raciste si parti të dytë më të madhe. Dhe unë vërej se ka edhe forca suedeze sot me një impenjim për të më klasifikuar, kategorizuar, matur në kandar, e futur në kuti fiktive të stampuara për shkart ose për përdorim të mëvonshëm.

Entela: Identiteti është koncept problematik. Vetë fjala identitet synon njëherit diçka identike, d.m.th. ngjashmëri të plotë me dukuri të tjera. Nga ana tjetër synon të qenët i veçantë nga të tjerët. Domethënë duam të jemi njëkohësisht unikë, por edhe t'i përkasim një grupi me të cilin të identifikohemi. Si emigrant, identiteti yt primar bëhet të qenit i huaj, sepse ajo veçori që të dallon nga të tjerët është edhe ajo që të identifikon më shumë. Që do të thotë se unë para se të jem një grua e mençur dhe e bukur, jam një grua që nuk është prej këndej dhe që si rrjedhim nuk mund t'ia kesh besën. Unë e kam përjetuar që nga fillimi si barrë identitetin e së huajës, por njeriu mëson ta mbajë edhe barrën e vet.

Ka një metaforë letrare pas këtij vëllimi. Shqiptari nga Gjakova, Entela nga Shkodra, ku segmentet tuaja letrare dhe emocionale bashkohen në Evropë...në çfarë besoni, kur kontekstit ia zgjerojmë kufijtë?

Është një bekim kur njerëzit mund të ndajnë një talent a një interes të përbashkët. Homo Sapiens është e vetmja qenie me prirje transcendente, me një gjakim për të kapërcyer caqet e vetvetes. Mbase pse është qenia e vetme e vetëdijshme për vdekjen e vet të pashmangshme. Dhe këtë transcendencë, këtë matanëkalim të caqeve e kufinjve të qenies së vet biologjike, njeriu e arrin duke shkrirë veten në diçka më të madhe se vetvetja . Në dashuri, në art, shpesh edhe në fiksionet e epokës, në auguret e shtetit, perandorisë, kombit, ose një a më shumë zotërash të radhës.

Po ju kujtoj një poezi të Enciklopedisë:

*fjala e parë kur zbardh
në gjuhë të huej
edhe dashnia
andrrat
në gjuhë të huej
shkoj
punoj
e gjej vedin duke mendu
në gjuhë të huej
veç kjo poezi
në gjuhën teme
veç një poezi mbas shpirtit
shqip...*

Nuk ka emrin kush e ka shkruar, prej jush, por duket se keni të njëjtën ndjenjë çfarë nxit poezinë. Ju shkruani shqip, që do të thotë kërkonit lexuesin shqiptar, por jo vetëm. Pse kjo nevojë kaq e fortë?

Shqiptari: Përgjigja e shkurtër do të ishte, sepse

Entela Tabaku Shqiptar Oseku

ENCIKLOPEDIA E MËRGIMIT

OnufriPoezi

shqipja është gjuha e parë, që ka formësuar sinapset trunore. Përgjigja e gjatë, pse shqipja është një gjuhë fantastike, jashtëzakonisht shprehëse, fleksible, e lakueshme dhe e mbarëshme me kuptim e rezonancë tonale e semantike. Është vështirë ta mësosh si i rritur, apo jashtë vendit, them si prind i sprovuar, për shkak të natyrës së parregullt që ka. Por pikërisht kjo natyrë e parregullt, e cila kërkon doemos një intuitë për ta zotëruar, është cilësia që i ofron shqipes një shprehje poetike të pashembullt. Si gjithçka madhështore, pra, edhe shqipja ka pikën e vet më të fortë aty te pika më e dobët, si dhe anasjelltas. Është ky veç një nga dhuntitë paradoksale të shqipes, që të bëjnë me zor ta duash ashtu siç është. Thjesht pse është.

Entela: Kjo poezi flet pikërisht për lidhjen e ngushtë që ekziston midis poezisë time dhe shqipes. Kur ke katër gjuhë të përditshme që të konkurrojnë në krye, e kupton lehtë këtë lidhje. Unë nuk kam shkruar asnjë rresht shqip për gjashtëmbëdhjetë vjet rresht, përveç letrave që shkëmbeja me babën dhe, mbas vdekjes së tij, me mamën. Shqipja më braktisi atë ditë që ika dhe me të edhe poezia dhe shqipja e letrave të prindërve qenë i vetmi litar sigurie me të. Por nuk është se më mungonte shqipja mua si Entelë, poezisë time po. Pa shqip, nuk mund të shkruaja poezi. Kur poezia u rizgjua në mua, si ai vullkani që piqet dhe shpërthen, atëherë e çau edhe grykën që ma mbante të mbyllur shqipen.

Deri tani pothuaj letërsia që vjen nga diaspora pothuaj është shpërfillur, nuk është konsideruar, flas për pas vitet '90-të. Vetëm në këto vite, kur zëra

të fortë letrare po “kthehen” në atdhe, po ndihet jo vetëm dhimbja, por edhe një lloj reflektimi, rebelimi për t’u pranuar. Përgjigja përmes kësaj “Enciklopedi e mërgimit” duket se bashkon jo vetëm juve si autorë, por edhe të tjerë, çfarë nuk mundi ta vlerësojë juria e Panairit të librit 2019. Ne, nuk duam t’ju mbushim me dëshpërim, por nga entuziazmi i punës suaj krijuese kemi pyetjen: a e keni pasur të vështirë depërtimin, botimin?

Sërish, juritë kërkojnë të identifikojnë jetëshkrimin dhe vlerën e qëndrueshme, nuk ka pse t'i fajësojmë sepse sillen si juri, e jo si gjahtarë talentesh. Kjo detyrë e dytë është e botuesve. Botuesit janë ata që duhet të bindin juritë, nëse arrijnë të identifikojnë qëndrueshmeri krijuese dhe të sajojnë gradualisht një jetëshkrim artisti. Me fjalët e një botuesi shqiptar, shtëpia botuese është si ai plaku që mbjell pemën e cila lëshon kokrra vite më vonë; juria është thjesht korrtar i radhës që mbledh frutat e stinës. Me kohën mund të krijohet edhe një kritikë letrare profesionale, që ndihmon botuesit të gjykojnë saktë dhe të identifikojnë profilet e veta. Një kritikë letrare me vetërespekt, pra që kërkon realizim pikërisht si e tillë, do të na ndihmonte edhe neve që shkruajmë, sepse do ta besonim më lehtë se është objektive.

Natyrshëm pyesim, nëse e mendoni rikthimin?

Shqiptari: Natyrisht që përgjigja do të jetë po, në një mënyrë apo tjetër.

Entela: andrra e kthimit vdiq/mbi krye vari fletën e Ejllit t’Zotit/e tek kambët mbolli/lisa të gjatë/u shtri mandej dhe e mbuloi vedin/me dhé/shqiptar

Finalist në kategorinë e çmimit për letërsinë e përkthyer, shkrimtari i ri kosovar, PAJTIM STATOVCI, me romanin *Crossings*.

Shpallen fituesit e National Book Award

Mbi 1,700 libra këtë vjeshtë patën shansin të fitonin çmimin National Book Award. Midis tyre, në kategorinë e çmimit për letërsinë e përkthyer, finalist ishte shkrimtari i ri kosovar, Pajtim Statovci, me romanin “Crossings”.

Pas një ceremonie luksoze mbrëmjen e së mërkurës në Manhattan, vetëm pesë nga këta libra kanë marrë një trofe, një çek me vlerën 10,000 USD, dhe të drejtën që t’u ngjitet një pullë prej ari në kopertinë.

Fituesit e edicionit të shtatëdhjetë të National Book Awards, i quajtur ndryshe edhe si Oscar-i për librat, janë:

Fiction: Susan Choi me *Trust Exercise*

Nonfiction: Sarah M. Broom me *The Yellow House*

Poezi: Arthur Sze me *Sight Lines*

Letërsi e përkthyer: *Baron Wenckheim's Homecoming*, i László Krasznahorkai dhe përkthyes Otilie Mulzet

Letërsi për të rinj: Martin W. Sandler me *1919: The Year That Changed America*

E themeluar në vitin 1950, The National Book Awards krijoi një reputacion për vlerësimin e ekselencës letrare. Brenda një dekade, National Book Awards do të nderonte veprat e shkrimtarëve si Hannah Arendt, W.H. Auden, Saul Bellow, Truman Capote, Rachel Carson, Ralph Ellison, William Faulkner, Marianne Moore, Vladimir Nabokov, Flannery O'Connor, Katherine Anne Porter, Adrienne Rich, J. D. Salinger, Eudora Welty, and William Carlos Williams—shkrimtarë të cilët kanë ndihmuar në formimin e themelit të letërsisë amerikane.

FINALISTËT

Prozë

Susan Choi, *Trust Exercise*

Kali Fajardo-Anstine, *Sabrina & Corina: Stories*

Marlon James, *Black Leopard, Red Wolf*

Laila Lalami, *The Other Americans*

Julia Phillips, *Disappearing Earth*

Nonfiction

Sarah M. Broom, *The Yellow House*

Tressie McMillan Cottom, *Thick: And Other Essays*

Carolyn Forché, *What You Have Heard is True: A Memoir of Witness and Resistance*

David Treuer, *The Heartbeat of Wounded Knee: Native America from 1890 to the Present*

Albert Woodfox with Leslie George, *Solitary*

Poezi

Jericho Brown, *The Tradition*

Toi Derricotte, *"T": New and Selected Poems*

Ilya Kaminsky, *Deaf Republic*

Carmen Giménez Smith, *Be Recorder*

Arthur Sze, *Sight Lines*

Letërsi e përkthyer

Khaled Khalifa, *Death Is Hard Work*

Përkthyer prej arabishtes nga Leri Price

László Krasznahorkai, *Baron Wenckheim's Homecoming*

Përkthyer prej hungarishtes nga by Otilie Mulzet

Scholastique Mukasonga, *The Barefoot Woman*

Përkthyer prej frëngjishtja nga Jordan Stump

Yoko Ogawa, *The Memory Police*

Përkthyer prej japonishtes nga by Stephen Snyder

Pajtim Statovci, *Crossing*

Përkthyer prej finlandishtes nga David Hackston

Letërsi për të rinj

Akwaeke Emezi, *Pet*

Jason Reynolds, *Look Both Ways: A Tale Told in Ten Blocks*

Randy Ribay, *Patron Saints of Nothing*

Laura Ruby, *Thirteen Doorways, Wolves Behind Them All*

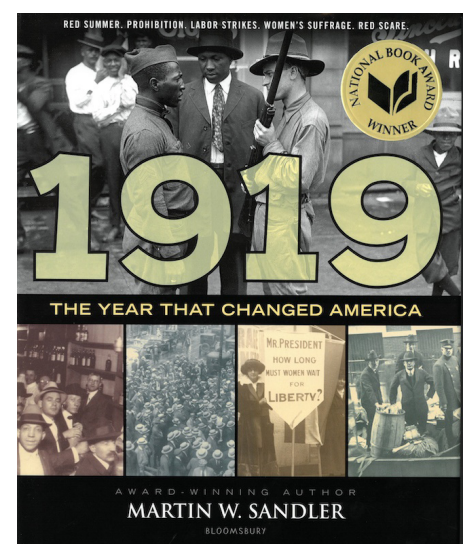
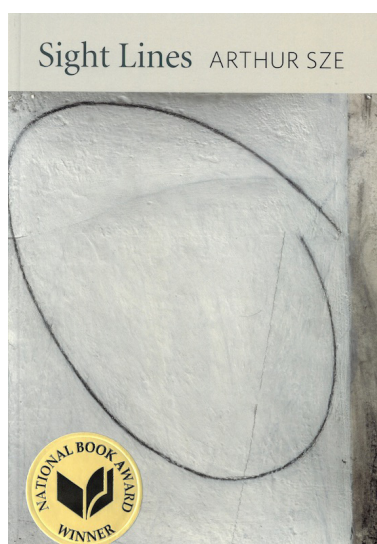
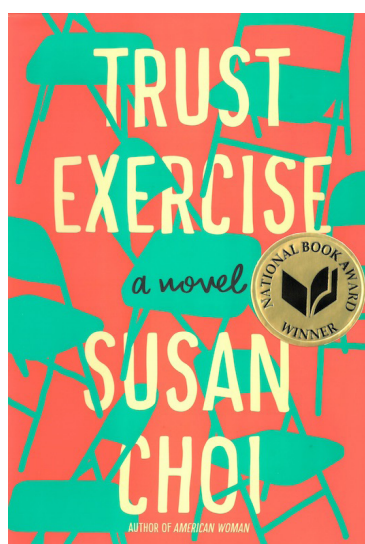
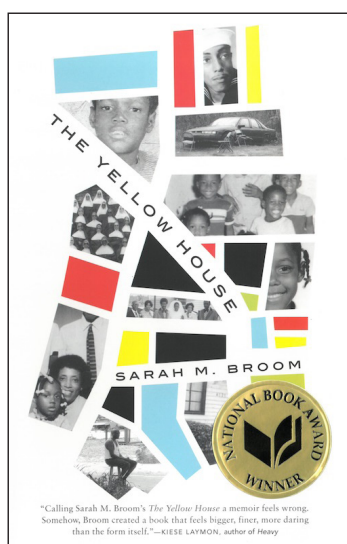
Martin W. Sandler, *1919: The Year That Changed America*

“Dhuntitë e Statovcit në letërsi janë të jashtëzakonshme”.

The New York Times Book Review

Pajtim Statovci (lindur në vitin 1990) është një romancier kosovar i rritur në Finlandë. Ai u shpërngul nga Kosova drejt Finlandës me familjen e tij kur ishte vetëm dy vjeç. Jeton në Helsinki dhe mban diplomë masteri për letërsi krahasuese nga Universiteti i Helsinkit. Si fitues i Çmimit Shkrimtari i Vitit në Helsinki për vitin 2018, momentalisht ai është edhe kandidat për doktoraturë në Universitetin e Helsinkit. Romani i tij i parë, “Macja ime Jugosllavia”, botuar në vitin 2014, mori vlerësim të gjerë, si nga kritikët, ashtu dhe nga lexuesit. Ky roman i dha atij çmimin prestigjioz të letërsisë, Helsingin Sanomat. Juria vlerësoi aftësinë e shkrimtarit, i cili në atë kohë ishte ende 24 vjeç, për të kombinuar jorealën me realen, dhe për t’u dhënë simboleve të vjetra një kuptim dhe fuqi të re. “Macja ime Jugosllavia” u botua në anglisht në vitin 2017 nga shtëpia botuese amerikane Pantheon Books dhe shtëpia botuese angleze Pushkin Press. Romani ishte në listën e gjatë për Çmimin Ndërkombëtar Letrar të Dublinit. Romani i dytë i Statovcit, “Crossing”, botuar në vitin 2016, u vlerësua gjithashtu për prozën e qëndisur bukur dhe për trajtimin origjinal të motiveve. Në vitin 2016, Statovci fitoi Çmimin Toisinkoinen të Letërsisë. Botuar në anglisht në vitin 2019 nga shtëpia botuese amerikane Pantheon Books dhe ajo angleze Pushkin Press, “Crossing” është një libër finalist për National Book Award. Ndërsa romani i tretë i tij, “Bolla”, u botua në gusht të vitit 2019 dhe mori vlerësime të shumta nga mediat kryesore në Finlandë. Romani do të botohet në anglisht në vitin 2021 nga shtëpia botuese amerikane Pantheon Books, dhe nga ajo angleze Faber & Faber.

Flet Ylli Sula ideatori i Akademisë së çmimeve Kult, 15 vjet nga vleresimi i vetëm privat në fushën e artit dhe kulturës shqiptare.

15 VJET AKADEMIA KULT

YLLI SULA ose përgjigjet e një njeriu të biznesit për kulturën

Intervistoi: Violeta Murati

Çmimet që ndan Akademia Kult e ngritur qysh më 2005, kanë krijuar tashmë një traditë kulturore, si ju lindi ideja për këtë ngjarje të përvitshme?

Fillesat dhe, më tej, ngjizja e kësaj ideje lidhen me botimin nga “Çelësi Media Grup” të revistës “Kult”, e cila doli në treg në vitin 2003. Si e përjavshme e fokusuar vetëm tek aktivitetet kulturore dhe artistike dhe që kishte si mision paraprirjen e këtyre aktiviteteve me informacion praktik për publikun në nxitje të cilësisë së kohës së lirë të tij dhe në përgjigje të interesimit të artdashësve rreth Çfarë? Kush? Kur? Ku? Dhe Si? “Kult”, pas eksperiencës së vitit të parë, më konfirmoi tre konstatimet, të cilat çuan në projektin e Akademisë së Çmimeve Kult. Së pari, që në Shqipëri prodhohet më shumë art dhe kulturë se ç’mund të ndjekë edhe artdashësi më i thekur apo edhe gazetari i kulturës më aktiv; së dyti, “Kult”, duke regjistruar çdo javë të gjitha aktivitetet dhe prurjet artistike dhe kulturore në të gjitha fushat e krijimit dhe interpretimit, u shndërrua në një almanak-barometer e njëkohësisht bazë unike të dhënash të këtyre prurjeve në nivel vjetor, ku identifikoheshin qartë sektorët aktivë, nivelet e prurjeve, emrat dhe kontributet konkrete; së treti, vetë eksperiencia e “Kult” dhe përballja e saj me hapësirën kulturore të mediave të tjera të shkruara dhe elektronike, nxirrte në pah dy mungesa me peshë në çdo treg kulturor që e quan veten të tillë: mungesa e një kritike cilësore dhe mirëorientuese dhe ajo e organizimit të vlerësimeve të këtyre prurjeve, çka bënte që çdo aktivitet kulturor dhe artistik dhe çdo artist ta mbyllte ciklin brenda vetes pa u përfshirë në ciklin e një regjistri fillimisht referencash e, më pas vlerash. Çmimet Kult erdhën pikërisht si një përgjigje ndaj këtyre konstatimeve.

A mund të kemi një arsye nga ju, pse e quani Akademia, pse ky organizim, çfarë ju nxit për këtë nismë që po merr vëmendjen në kryeqytet vit pas vit, dhe s’është e paktë në numër pjesëmarrja e artistëve?

Unë kam besuar që herët se, vonesa që tregu shqiptar në të gjitha aspektet trashëgoi nga

periudha e komunizmit, mund të zgjidhej minimalisht duke kopjuar e maksimalisht duke përshtatur mençurisht në tregun tonë eksperiencat dhe zgjidhjet që ofronin tregjet e përparuara e që “shpikjet origjinale” lokale, siç ka rezultuar shumë herë në Tranzicionin tonë, nuk kanë sjellë zgjidhje të qëndrueshme, duke sjellë madje herë herë edhe përçudnime tepër shëndetdëmtoese dhe kohëhumbëse për sistemin e vlerave dhe shoqërinë. Për këtë arsye u përzgjedh emërtimi Akademi, sipas modelit të Akademive të çmimeve Oscar, ajo britanike e shumë të tjera.

Cilat kanë qenë pengesat më thelbore nga viti në vit, kur dihet se kultura tek ne, së paku pas ’90-ës, ende lëviz me patericat e shtetit, pa pasur një jetë tregu, konkurrueshmërie?

Vështirësitë kryesore të këtyre 15 viteve të organizimit të Çmimeve KULT lidhen më shumë me mentalitetin dhe nivelin kulturor qytetar, çka, sipas meje, përbën edhe burimin e vështirësive financiare jo vetëm për një organizim si Çmimet Kult, por për të gjithë tregun kulturor shqiptar. Në këtë kontekst, pengesat për të cilat pyesni do t’i përmbledhja në 3 kategori. Së pari, qasja e dobët komunitare nga vetë artistët ndaj kolegëve të së njëjtës fushë e përzier me vijimin e një tradite të keqe të mosvlerësimit të punës së tjetrit, nisur shpesh nga personalizimi i marrëdhënieve, i cili ndodh rëndom në tregje të vogla, ku të gjithë njohin e janë në kontakt të drejtpërdrejtë me të gjithë. Ju ftoj për këtë të sillni në mend një

ceremoni të çmimeve Oscar në Hollivud, atyre britanikë Bafta, apo atyre francezë Cesar. Nuk besoj se artistët pjesëmarrës në këto ceremoni, mendojnë individualisht për njeri-tjetrin shumë ndryshe nga artistët tanë, por interpretimi që ata i bëjnë momenteve dhe ceremonive të tilla është krejt i ndryshëm, pasi bazohet në një qasje komunitare, ku ngrehina dhe çatia e tempullit të përbashkët që në këtë rast quhet kinematografi, Hollivud apo Akademi, është më e rëndësishme se secili prej emrave individual sado të mëdhenj qofshin ata dhe ku secili, nëse kërkon të respektojë vetveten, duhet të respektojë rregullat e lojës dhe të kontribuojë në qëndrueshmërinë e tempullit dhe rritjen e reputacionit të tij.

Së dyti, mungesa e një vizioni dhe strategjie institucionale largpamëse nga ana e institucioneve publike të kulturës, vizion dhe strategji të cilat, sidomos në lëmin e kulturës kombëtare do të duhej të tejkalonin mandatin e një ministri apo të një force politike, për të mos thënë humorin, tekat apo vendimmarrjet personale të drejtuesve të këtyre institucioneve. Mjafton të analizoni odisenë e çmimeve letrare të Ministrisë së Kulturës që nga viti ’92 e deri sot për të patur një pasqyrë të qartë të mungesës së vizionit, strategjisë, politizimit dhe personalizimit në qasjen institucionale ndaj kulturës. Së treti, qasja fragmentare e biznesit ndaj kulturës, çka i orienton buxhetet e kompanive private vetëm drejt aktiviteteve komerciale, të cilat trajtohen si blerje shërbimesh reklamimi ose marketing, duke mos u ngjitur dot në nivelin e ndërgjegjësimit për kontributin që duhet të japë një privat i suksesshëm për jetën shpirtërore të shoqërisë shqiptare. Gjithsesi, situata nuk është krejt dëshpëruese, pasi siç mund ta keni konstatuar ju, artistët dhe publiku, të paktën në lidhje me Çmimet Kult, disa kompani me emër në tregun shqiptar si “Çelësi”, “Agnà”, “Grupi Union”, “Sigal”, “Banka Credins”, “Geraldina Sposa”, “Agikons” të cilat mbështesin prej shumë vitesh, në mos prej fillimit, këtë aktivitet.

Në vitet e para të ndarjes së çmimit ka pas shumë dyshime, që lidhen sidomos me besueshmërinë dhe mënyra e ndarjes së çmimeve. Ju e keni ndjerë këtë, dhe çfarë keni ndrequr në procesin e brendshëm të këtij organizimi? E kam ndjekur nga afër dhënien e çmimeve, dhe kam parë se në këto vite të fundit është ndryshuar struktura e organizimit, e kryesisht e jurisë. Pse ka ndodhur kjo?

AKADEMIA KULT

Pyetja juaj sipas meje e përmban edhe pjesën më të madhe të përgjigjes: kjo ndodh thujse gjithmonë në vitet e para të këtyre lloj organizimesh. Pjesa tjetër e përgjigjes lidhet me evoluimin e sistemit të vlerësimit të Akademisë Kult. Në vitet e para ne kemi patur një sistem vlerësimi të bazuar në 4 juri sektoriale: juria e librit, muzikës, teatrit dhe filmit dhe ajo e artit pamor. Këto juri kishin përgjithësisht nga 7 anëtarë, të cilët rifreskoheshin çdo dy vjet totalisht ose rreth 3-4 prej tyre në vit. Siç e përmenda më lart, në tregjet e vogla si Shqipëria, afërsia njerëzore bën që personalizimi i marrëdhënies dhe mundësia e lobimit për shkak të njohjeve të drejtpërdrejta janë të larta. Po kështu raporti i individit me sistemin është bazuar mbi tendencën e individit për të kontrolluar çdo sistem apo formulë. Duke analizuar çdo vit funksionimin e jurive dhe duke synuar perfeksionimin e mundshëm brenda subjektivitetit njerëzor, si edhe për të nxitur sa më shumë qasjen komunitare, u pa e arsyeshme që të zgjeroheshin juritë, duke qenë tashmë fikse dhe jo me rotacion. Sot që flasim Akademia Kult ka 198 anëtarë në 4 juritë e saj.

Çmimi Kult përfaqësohet nga një certifikatë, kupë dhe vlerë monetare. Si ka arritur të mbijetojë Akademia në këtë drejtim? Mbajmë mend se deri në një kohë, ishte Ministria e

Kulturës që mbështeste me financimin e saj çmimet, çfarë ka ndodhur në këtë marrëdhënie?

Po, që prej vitit të parë Çmimi Kult ka pasur edhe një vlerë monetare për artistët fitues dhe pavarësisht luhatjeve, mbështetjes apo mosmbështetjes nga ana e institucioneve publike, ka qenë dhe është një angazhim personal i imi që sa kohë këto çmime do të ekzistojnë kjo vlerë monetare do shoqërojë dhënien e këtij çmimi, mundësisht duke arritur në vlera sa më domethënëse dhe të qëndrueshme. Në këto 15 vite, Ministria e Kulturës e ka mbështetur këtë aktivitet në 5 edicione, në 2 prej të cilave kjo mbështetje kanë qenë vërtetë me peshë domethënëse. Flas për vitet 2005-2006 kur ministër kulture kanë qenë zoti Klosi dhe zoti Leskaj, ndërsa 3 edicionet e tjera, mbështetjen do e quaja formale. Ndërkohë në dy raste Akademia ka refuzuar buxhetet e akorduara nga ministria pasi bëhej fjalë për vlera qesharake deri në nivel fyes. Meqë po flasim për mbështetjen institucionale publike, dëshiroj të vë në dukje edhe rolin e Bashkisë së Kryeqytetit e cila 3 vitet e fundit na ka ofruar mbështetje mjaft domethënëse e vazhdimisht në rritje.

Çmimet kult përcaktoni se nuk përfshijnë në vlerësimin e saj as çmime karriere, as çmime që stimulojnë të rinjtë, por çmime që vlerësojnë

vetëm prurjen më cilësore të vitit jashtë kriterit të karrierës dhe moshës. Nëse jam e saktë, pse kjo zgjedhje?

Jeni shumë e saktë. Kjo zgjedhje lidhet me misionin e Akademisë Kult që është nxitja e krijimtarisë kulturore dhe artistike, pasurimi i jetës shpirtërore në hapësirat shqipfolëse dhe strukturimi i një sistemi vlerash, nëpërmjet promovimit të prurjeve dhe kontributeve më të arrira të çdo viti dhe ndërtimit në kohëzgjatje të një regjistri referencash artistike dhe kulturore. Shprehja latine “Honos alit artes” (Nderimi, vlerësimi e ushqejnë artin) është edhe motoja e Akademisë Kult, përzgjedhur për të përçar pikërisht këtë mision. Në besimin tim, çmimet e përvitshme që Akademia përzgjedh përfaqësojnë disa piketa vlerash të ngulura çdo vit, të cilat në kohëzgjatje do mund të ndërtojnë atë regjistër referencash dhe vlerash për të cilin fola më sipër, Mosarritja e ndërtimit dhe mirëstrukturimit të një regjistri të tillë referencash dhe vlerash në kulturën tone ushtron një ndikim shumë negativ në vazhdimin e amullisë së vlerave, gjithnjë e më të përkohshme e kalimtare dhe stërzgjatjen e kësaj amullie në kohë.

Ju vini nga biznesi, jeni njeri i biznesit dhe për atmosferën shqiptare është e pazakontë mecenatizimi juaj për artin. Besoj se pas kaq vitesh që kontribuoni me këto çmime në kulturë, e keni një mendim politik se çfarë po ngjet në këtë hapësirë tonë të kulturës?

Unë vërtetë vij nga biznesi tek arti dhe kultura, siç thoni ju, por pasi kam kaluar më parë nga arti dhe kultura tek biznesi. Në fakt studimet e larta i kam mbaruar për gjuhë, letërsi dhe qytetërim frëng në Tiranë e më pas kam bërë studime pasuniversitare master për letërsi moderne në Francë, si edhe një specializim për gjuhën filmike. Për mbi 10 vite kam dhënë, si pedagog i jashtëm në universitete publike dhe private lëndën e narratologjisë filmike, ku bëj një krahasim të gjuhës së shkruar dhe të folur me gjuhën e filmit dhe imazhit. Para 2 vitesh kam mbaruar shkollën doktrale sërish për letërsi dhe jam në përgatitje të temës së doktoraturës, të cilën mungesa e kohës dhe çvlerësimi që ka pësuar termi diplomë dhe doktoraturë, për arsytet që tashmë i dimë të gjithë, po ma ulin disi vullnetin dhe dëshirën për ta përfunduar me shpejtësinë e fillimit. Sa për opinionin tim “politik” rreth hapësirës sonë kulturore, them se e shtjellova më lart kur fola për vizionin, strategjinë dhe konsensusin e zbehtë apo të munguar të simbolizuar në inkoherencën dhe dritëshkurtësinë e politikave kulturore të Ministrisë së Kulturës, nga një forcë politike tek tjetra, nga një mandat tek tjetri e nga një ministër tek tjetri.

Informimi dhe çështje që lidhen me zhvillimin e kulturës janë baza e këtij çmimi, a mendoni se tani, kur po shihet një strukturë institucionale e çmimit, ja ka vlejtur?

Them se ja ka vlejtur. Në këto 15 vite, besoj se janë hedhur disa themele jo të paqëndrueshme e që çdo vit jo vetëm i përforcon, por edhe shton një apo disa gurë në murin e këtij “tempulli”, ndonëse them se ende jemi jo shumë afër hedhjes së çatisë. Urimi më i madh është që të mos ndodhë si me legjendën e Rozafës. Besoj që vullnete të mira, të forta dhe bashkëpunuese mund të shmangin edhe “mallkime profetike” të tilla, sado arketipale qofshin ato.

Babai im nuk më ka pëlqyer kurrë. Në rininë time të hershme, siç e quaj unë pubertetin, të gjithë djemtë e klasës i kishin idolë baballarët e tyre. Të gjithë, deri te Noli, babai i të cilit ishte në burg, donin të bëheshin si baballarët. Shpesh më vinte t'i thosha "Po ti?" por, një sens i hollë që s'e dija nga më vinte, më ndalonte duke ma bërë me dije me një ndjenjë pickimi në gjoks që kjo ishte një gjë e gabuar.

Kishte arsye, sigurisht, pse nuk më tërhiqte aspak babai im. Një pastrues i shkollave të qytetit, që punonte me dy turne dhe paguhej shumë pak, nuk do të duhej të ishte njeri edhe aq autoritativ. Krejt e kundërta e këtij përfatimi, babai im ishte kaq autoritar sa, të gjitha sjelljet e tij, deri te qëndrimi gjatë pirjes së kafesë së mëngjesit, kishte prirje prej diktatori.

Po të thosha që një nga arsyet që ai s'më pëlqente ishte se fitonte pak, do të dukej çnjerëzore. Shpesh çnjerëzore na duken pikërisht ato ndjenja që janë më njerëzoret. Shkrimtari im i preferuar, K.K., mendon se kjo ndodh ngaqë këto ndjenja krejtësisht njerëzore, ne nuk kemi gjetur forcën t'i pranojmë dhe prandaj janë shndërruar pa meritën e tyre në temë jetësore për ne.

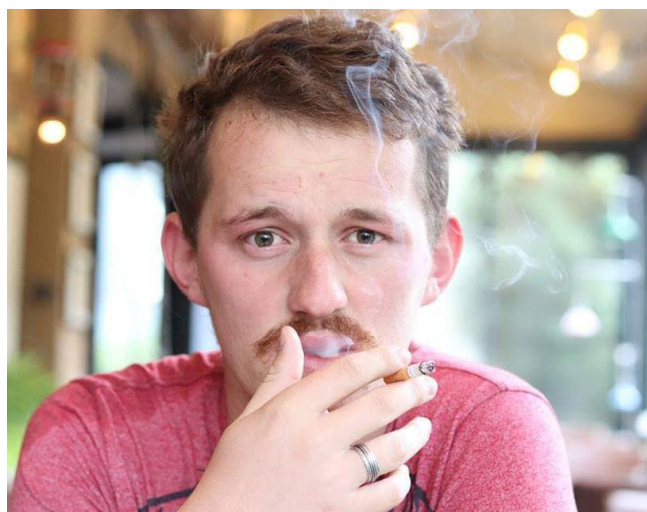
K.K.. Ja, ky ishte idoli im. Tek ai gjeja gjithçka që i mungonte babait. Një trimëri elegante, mendim të thellë, autoritet të cilin s'kishte nevojë ta provonte duke rrahur nënën time, e plot të tjera. Dukej sikur ishte bërë njëfarë pakti i heshtur nga larg, që K.K.-ja, nga gjithë ato veti që mund t'i ketë qenia njerëzore, zgjodhi të ketë për dreq, pikërisht ç'i mungonte babait tim.

Sidoqoftë, rroga e ulët e babait tim, pastrues shkollash me dy turne, më detyroi që të punoja për të siguruar paratë me të cilat do të shkoja në Universitet. Fillova punë si hapës varresh. Kompania e funeraleve, ndonëse vinte nga qyteza jonë e vogël, kishte renome e klientë në mbarë vendin dhe, së këndejmi, neve na duhej shpesh ta linim qytetin. Këtu filloi të më pëlqente udhëtimi. Një ditë, derisa po shkonim në veri të vendit për të varrosur një mësues gjimnazi, mendova me vete se, për dallim prej kompanive tjera shërbimet e të cilave mund të rekomandoheshin nga klientë të kënaqur, e jona s'e kishte këtë mundësi. Veçse nëse, në ëndrrat e familjarëve të tyre, klientët tanë, nga gjithë jeta e tyre mesatarisht shtatëdhjetëvjeçare, do zgjidhnin t'iu flisin familjarëve të tyre pikërisht mbi atë se sa të kënaqur ishin me shërbimet e varrimit të kompanisë sonë.

"Qaq mirë më lëshuan në varr, sa nuk do të doja kurrë të ringjallesha, edhe po të kishte mundësi të tillë" – do t'i ketë thënë ndonjë baba fëmijës së vet i cili, i prekur nga mërzia aq sa unë s'besoja se mund të mërziej dikush për të atin, nuk ia kishte vënë syrin shërbimit tonë.

Kjo s'kishte kurrfarë sensi. Pra, ne ishim në një disavantazh të natyrshëm ngaqë, njërin prej sektorëve më të rëndësishëm të marketingut, rekomandimet e klientëve, nuk i kishim.

Shefi im, një burrë që vetë dukej se jo fort larg do t'ia kishte nevojën kompanisë që kishte krijuar, më thoshte gjithmonë, "duhet të kujdesemi për rehatinë e të vdekurit jo veç sikur të jetë i gjallë, po sikur të jetë personi me gjumin më të lehtë në botë". Nuk e di pse ai kishte prirjen që vdekjen ta krahasonte me gjumë dhe jo me çfarëdo gjendje tjetër qetësie, por kryesorja është se ai e thoshte gjithmonë të njëjtën fjalë dhe,

UNË NUK JAM SI FRANZI

tregim nga AZEM DELIU

ndonëse një njeri i kthjellët, nuk besoj ta ketë kuptuar ndonjëherë që përsëritej.

Varret hapeshin lehtë dhe, përjashtoj rastet kur hasnim në gurë të mëdhenj, kryheshin për maksimumi një orë e katërdhjetë minuta. Nëse nuk ishte varr femëror, kuptohej. Në këtë rast, ne duhej të groponim dyfish sepse, në këtë zonë me një mentalitet religjioz thellësisht fanatik, femrat jo vetëm që mbaheshin mbyllur në shtëpi gjatë jetës së tyre, por edhe duhej të mbylleshin më fort edhe kur vdisnin sepse, siç thoshte shpesh im atë, "Gratë as n'varr s'rrinë rehat".

Unë nuk e kisha parasysh pse duhej ta varrosnim gruan më thellë se burrin dhe aq më pak e dija ç'donte të thoshte babai me "gratë as në varr nuk rrinë rehat". Hamendësoja se "të mos rrije rehat" do të thoshte të ta kishte ënda të bëje seks. Ironikja ishte se babai arsyetonte gropimin më të thellë të dikujt që tashmë i ishte mbyllur jeta, me një proces që, të paktën deri sot, e ka filluar jetën. Sidoqoftë, unë kurrë, e ndoshta nën ndikimin e kësaj thënieje, nuk i kam parë vdekjen dhe jetën si armike. Herë pas here, kur ia kam lejuar vetes të mendoj për to, kam menduar se puthen me njëra-tjetrën. Siç ishte puthur motra ime me komshiun por kjo është një histori për të cilën babai na ka kërcënuar që do të na zhdepë në dru nëse e tregojmë kështuqë s'guxoj ta rrëfej as në këta rreshta të cilët ai s'do t'i lexojë kurrë. Prandaj e kam quajtur babain tim njeri autoritar. Për mua pushteti i dikujt nuk tregohet kur ai të sheh e të ndalon nga diçka që sipas tij s'duhet të bëhet, por kur ai nuk të sheh e megjithatë ka fuqinë të të bëjë ta ndalosh veten nga diçka e tillë.

Gjatë shkollës fillore unë kam qenë një fëmijë i urtë. Nëna më lavdëronte shpesh ndërkaq babai, për të më nxitur të bëja më shumë, siç më është arsyetuar më vonë, e kundërshtonte nënën. Pavarësisht kësaj, ajo që ndiej ta them është se kam qenë gjithmonë i urtë, i pastër dhe me të gjitha kriteret e shoqërisë për t'u quajtur djalë shembullor.

Babai im refuzonte t'i njihje këto merita. Ndoshta e bënte nga frika se kjo do të më bënte "të devijoj", por motivi i tij është i pafuqishëm ta ndryshojë ndikimin që ky fakt pati te unë: një rënie e pabesueshme e vetëbesimit. Nëpër disa vite me radhë unë kam parë gjithçka që bëja të zhvlerësohej dhe jam ndjerë sikur nuk ekziston asnjë mënyrë e asnjë rezultat që do të

mund ta kënaqte babain tim.

Duke mos mundur ta kënaqja atë, në klasën e tetë të fillores, vendosa ta kënaqja përfundimisht veten. Profesori i filozofisë në gjimnaz, ku do të shkoja pas 2 vitesh, më quante hedonist. Këtë fjalë s'e kuptoja as unë as ndokush prej gjeneratës por, aq na bënte pasi profesori, një syzetrashë me fytyrë të mjerë, ishte një nga njerëzit më të përqeshur të qytetit.

Do ta kuptoja shumë më vonë, mbase kur s'do të më duhej gjë ta kuptoja, se ç'domethënie kishte fjala hedonist. Por, unë e praktikojta edhe pa e ditur: pra i jepesha kënaqësisë sime me çdo kusht.

Kjo u ndihmua nga njohja me Torin, një djalë që erdhi nga një shkollë tjetër dhe që, fizikisht, ishte përpara nesh në të gjitha fazat e zhvillimit. Prandaj zhvillimet e adoleshencës në trupin e mashkullit i kam përjetuar dy herë: përmes Torit, që na mblidhte të gjithë djemve të klasës prapa WC-ve për të na treguar "kokrrat" dhe pastaj, kur më kishin ndodhur vetë mua. Një të enjte, pas pushimit të gjatë Tori ma bëri për herë të parë kërkesën për të mos hyrë në orën e biologjisë. Se çfarë ndodhi aty është e vështirë të rrëfëhet.

Sidoqoftë, tani që jam pesëdhjetë e tetë vjeç dhe babai im fatmirësisht ka vdekur, vendosa ta shkruaj këtë libër pikërisht për "rrëfimet e ndaluara" dhe të tregoj pa asfarë rezerve, edhe për puthjen e motrës sime me komshiun, edhe për ç'bëmë me Torin. Njeriu ka nevojë t'i rrëfëhet ndërgjegjës së vet.

"Babai im është Herman Kafka", shkrova në palën e brendshme të letrës së cigares të martën e parë të shkurtit kur, pasi kishim hapur dy varre të vështira në të cilat unë kisha qenë vendimtar, shefi më liroi nga puna një orë më herët. Si shpërblim, më dha një pako me cigare nga ato të rëndat që shiteshin diku mes Polonisë e Çekisë menjëherë pas Luftës së Dytë Botërore. Nuk e di nga i gjente ato cigare, por ai thoshte se ato, ndonëse pesë herë më të rënda se cigaret normale, ishin në fakt të vetmet cigare që vlenin. "Merri, je i rritur tash" më kishte thënë si për të nënkuptuar që cigaret tjera, ato të përditshmet, ishin "për fëmijë".

Unë e thitha fort cigaren dhe gjoksi më dogji sikur shkrepën ta kisha përdorur për të djegur qimet e sapodala të gjoksit e jo majën aromëdushku të cigares. Duke ndjerë këtë djegie, mendja më shkoi te babai im për të cilin nëna ime nuk përdorte termat e rëndomtë me të cilën ankoheshin gratë për burrat e tyre. Ajo nuk thoshte kurrë që ai është "i vështirë", "tekanjor" apo "diktator". Ajo, sikur të ishte duke folur për ushqim, përdorte termin "djegës". Prandaj dhe s'kishte si të mos më kujtohej babai në çastin që djegësima e cigares më harlasi gjoksin. Ai ishte si Herman Kafka, babai i shkrimtarit të njohur Franz Kafka, i cili ishte idoli i idolit tim K. Një baba abuziv, kishte shkruar një biograf i shkrimtarit.

Vërdallisja mendjen sa të lehtë duhet ta kishte pasur biografi të bënte një konstatim të tillë dhe, sa të vështirë do ta kishte pasur Franzi për ta bërë të njëjtën. Është e vështirë ta pranosh që babai yt është abuziv. Dëshira për të pasur një baba model, nga ata të cilët shoqëria i lavdëron, është e papajtuësme me faktet për një baba të keq, brenda fëmijës.

Ndoshta nuk është kaq e papajtuësme, mendova derisa po thithja dy-tre tymat e fundit të cigares. Ndoshta problemi është pikërisht me një baba model, nga ata të cilët shoqëria i lavdëron.

Kafka, një shkrimtar me vetëbesim tepër të ulët, ishte megjithatë më i guximshëm se unë. Ai ia kishte thënë hapur babait këto gjëra në letrën e tij. Këtë letër Hermani s'e kishte lexuar kurrë, por ishte të paktën direkte. Unë ndërkaq, ndonëse babai im gjithashtu s'do ta lexojë kurrë, u detyrova të shkruaj një roman për të thënë ç'kisha brenda.

"Babai im është si Herman Kafka", e pashë përsëri shkrimin tim të zhubravitur mbi letrën e cigares dhe, pasi e ktheva në anën tjetër dhe ndjeva djegësimin e cigares që e kisha fikur pak më parë, shtova "por unë nuk jam si Franzi".

NË DITËN E PARË TË ÇLIRIMIT

nga

MYNEVER SHUTERIQI

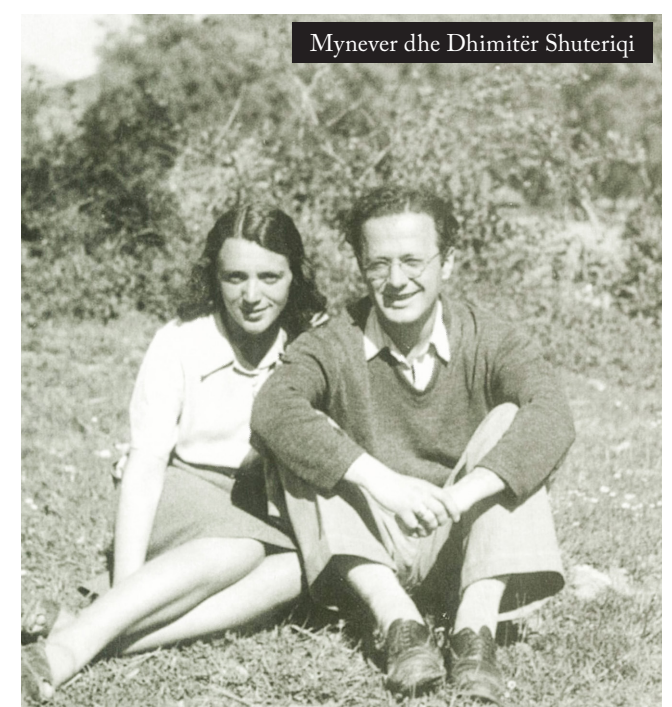
Ishin ditët e fundit të muajit historik nëntor 1944, ditët e fundit të pushtimit mizor nazifashist të vendit tonë. Ne, në atë kasollen e bagëtive të fshatit të vogël malor të Shpatit, ku ishte vendosur baza ilegale e shtypit për qarkun e Elbasanit, i përjetonim me ankth e ngazëllim jo të zakonitë ato ditë. E dinim se çlirimi i vendit ishte në prag, por dinim gjithashtu se pushtuesit, të tërbuar para humbjes përfundimtare, do të tërhiqeshin duke shkretuar gjithçka. Në netët e gjata pa gjumë të atij nëntori, me veshët ngrehur, ne përgjonim gjësimet e topave që sillnin honet e maleve nga Krraba përkundrejt, ku bëheshin luftime të ashpra për çlirimin e kryeqytetit. Elbasani u çlirua më 11 nëntor. Përgjegjësi ynë (shefi, si i themi sot), Dhimitër Shuteriqi, la menjëherë bazën tonë për të marrë funksionet drejtuese në pushtetin e ri, Komitetin Ekzekutiv, komitet që ishte zgjedhur në shtator të atij viti në mbledhjen e zhvilluar në fshatin Gjinar të Shpatit. Disa ditë më vonë, unë me shokët e tjerë, pasi u dorëzuam bazën me gjithçka kishte, fshatarëve mikpritës Dhimitër e Lef Shati, zbritëm në Elbasan. Kanë kaluar dekada nga ajo ditë, por ruaj të

gjallë në kujtesën time emocionet e forta të atij gëzimi të veçantë, të asaj dite që do të merrja rrugën për në qytetin e çliruar...

Kur arritëm në fshatin më të afërt të Elbasanit, në Kryezjarr, morëm vesh se ura e Shkumbinit që të çonte në Elbasan, ishte hedhur në erë nga nazistët gjatë tërheqjes, pra kalimi ishte i pamundur. Unë e kisha kapërcyer në vah lumin e Shkumbinit në muajin qershor, për të mos u diktuar nga gjermanët që kishin nën kontroll të fortë urën. Atëherë ishte verë dhe lumi i shterur mund të kalohej, por tani në prag dimri, a ishte e mundur?! Nuk patëm kohë për të gjetur një zgjidhje a për t'u pezmatuar. Një fshatar, që sapo kishte ardhur nga qyteti, na dha lajmin e mirë se, falë xhenierëve tanë, i ishin bërë urës disa meremetime të përkohshme që lejonin kalimin. Elbasani e gjetëm në një festë mbarëpopullore. Turma të hareshme poshtë e lart, flamuj kombëtarë ngado. Një grumbullim i madh njerëzish ishte në qendër të qytetit para godinës së Komitetit Ekzekutiv. Hyra midis tyre dhe mësova se herë pas here, anëtarë të komitetit dilnin në ballkon dhe informonin qytetarët, që prisnin me ankth, për lajmet që vinin nga fronti i luftës për çlirimin e Tiranës. Altoparlanët që na kishte lënë "peshqesh" fashizmi italian, për të dëgjuar fjalimet bombastike ndjellakeqëse të "Duçes së madh", gjëmonin nga këngët patriotike e partizane. Sakaq vrapova drejt shtëpisë sime për të përqaftuar familjarët e mi dhe për të festuar me ta ngjarjen e madhe. Gjeta një heshtje që ma ngriu zemrën: prindërit e mi ishin nisur me urgjencë për në Tiranë, përmes Peqinit, ku kishte gjetur vdekjen nga një mortajë gjermane, daja im i ri me një mbesë tetëvjeçare. Dua të them se shkoja në shtëpinë time, jo vetëm me shumë gëzim dhe mall, por edhe me druajtje. Muaj më parë, kur kisha dalë në mal, nëna ime duke më përcjellë me lot në sy, më kishte dhënë një porosi, nga ato porosi që nënat u japin zakonisht vajzave: "Ki mendjen". Dhe unë tani e kisha shkelur atë porosi me të dyja këmbët, isha kthyer vetë e dytë. Si do ta priste ajo këtë?! E njëjta atmosferë ishte edhe në shtëpinë e Dhimitrit. Djali i tyre Pirro (dëshmor i luftës), 22-vjeçar, kishte humbur jetën pas një lëngimi të gjatë të shkaktuar nga një goditje e rëndë në përleshjen me armë me forcat e karabinierisë fashiste në "Demonstratën e Bukës". Por Simoni, patriot i

njohur, i tha të birrit: "Sot nuk kemi ditë zie, por festë të madhe, pra respekto traditën tonë të festave, var flamurin kombëtar në ballkonin e shtëpisë dhe qit me pushkë". Dhimitri më vuri revolen e tij në duar, duke më thënë se "ky nder të takon ty sot, në emër të gjashtë mijë vajzave partizane që luftuan heroikisht në radhët e Ushtrisë heroike Nacionalçlirimtare për çlirimin e vendit". Vonë u kujtova t'i kërkoj ndjesë Dhimitrit që kisha hyrë në shtëpinë e tij jo si nuse, por si partizane, me revolen në brez dhe me rrobat e malit. "Më mirë kështu, - më qetësoi Dhimitri, - siç jemi njohur, si partizanë për lirinë e vendit". Krisma pushkësh që përshëndesnin çlirimin e qytetit dëgjoheshin ngado, ato ditë nëntori në Elbasan, kurse netëve të asaj vjeshte të hareshme, qyteti ziente nga këngët dhe nga vallet që bëheshin në mbrëmjet e shumta të vallëzimit me orkestrat e improvizuara nga të rinjtë e qytetit.

Duke përkujtuar ato ditë nëntori të hareshme, nuk mund të harroj respektin, dashurinë, mirënjohjen që qytetarët shprehën për familjet e dëshmorëve. Hyrjedaljet në shtëpitë e tyre ishin pa fund, kurse në drekat dhe në darkat festive që shtroheshin, ata ishin në krye të vendit. Ky rit fisnik i mrekullueshëm u simbolizua me 5 Majin, "Ditën e Dëshmorëve", që populli ynë ua kushtoi bijve që u flijuan për atdheun e tyre dhe e përkujton çdo vit me krenari dhe mirënjohje.

Mynever dhe Dhimitër Shuteriqi

BOTIM I RI NGA ALBAS "Fizika e Trishtimit" nga Georgi Gospodinov

"Fizika e Trishtimit", është një kapsulë kohore. Një kapsulë kohore e brezit '68. Një labirinth. Një fëmijë që bëhet burrë në kërkim të identitetit të tij, lumturisë. Kështu që ai thjesht përpiket të kapë trishtimin e tij, ta bëjë atë më të menjëhershëm, të prekshëm, në mënyrë që të mund ta varrosë.

Në kohën tonë, kur të gjithë po lëvizin, njeriu mendon të krijojë një bazë, një tokë të fortë nën këmbët tona. Njerëzit nga vendet e Lindjes ish-komuniste në këtë lëvizje të madhe globale duken si pa rrënjë, duket sikur se jeni diku por jo saktësisht, trupi juaj është i ndarë nga shpirti juaj. Ndiheh mirë, por gjithmonë mungon diçka. Libri është një kërkim për këtë pjesë që mungon. Është fëmijëri? Vende te caktuara? Lodrat dhe objektet e braktisura nga ajo kohë? Kujtimet?

Përdorimi në roman i miteve greke. Për shkak të konfliktit midis perëndive dhe njerëzve të thjeshtë. Autori e sheh si lufta midis individit të vogël dhe sistemeve të plotfuqishme të pushtetit. Është një luftë e përjetshme.

Miti i Minotaurit, i fshehur brenda një labirinthi deri sa të vritej nga Tezeu, është një temë udhëzuese

në roman, siç është edhe miti i Sheharazades, i cili tregoi tregimet e njerëzve të tjerë për ta mbajtur veten gjallë. Dikush do të joshet ta përshkruajë strukturën e romanit si labirinth për shkak të tangenteve të shumta që merr Gospodinov - derisa tangentet të bëhen vetë narracioni, në të cilat një lexues i aftë mund të mbajë një kartë dhe të përshkruajë se si lidhet me kartat e përhapura tashmë në tryezë.

Gospodinov e shoh Minotaurin si një simbol. Një metaforë për frikën tonë të fshehur, komplekset. Secili ka Minotaurin e tij brenda.

Në fund të fundit protagonistin po përpiket të tregojë një histori pikërisht për këtë vend, Bullgarinë, vendin më të trishtuar në botë dhe të përballojë trishtimet e tij. Ose të paktën për t'i rregulluar dhe përshkruar ato.

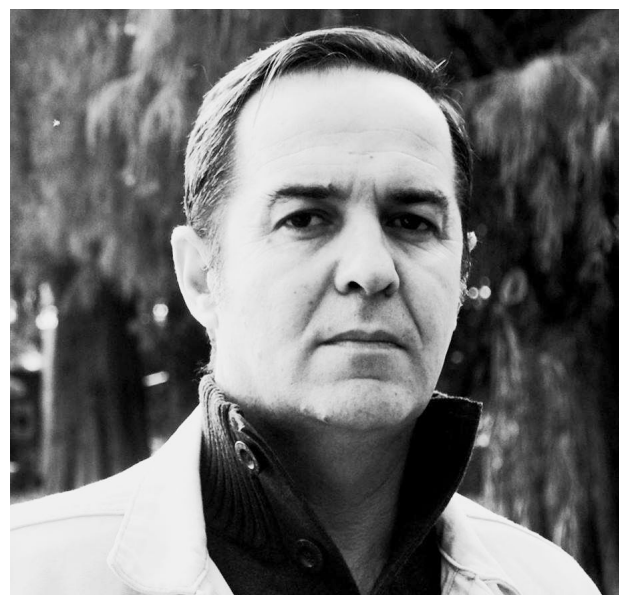
Narratori pa emër i romanit shpikës, ambicioz të Georgi Gospodinovit "Fizika e Trishtimit" vuan nga "emipatia patologjike ose sindromi ngulitës empatik-somatik", në mënyrë më të mprehtë në fëmijërinë e tij. "Me kalimin e viteve sulmet u bënë më të lehta për t'u kontrolluar dhe humbën manifestimet e tyre më të mprehta, pa u zhdukur plotësisht. Ashtu si në empati... ne kurrë nuk e dimë se ku endet personi kur është në gjendje të tillë."

Romani flet për histori familjare, pjesë e sagës në moshë të re me kalime të lehta në realizëm magjik, pjesë historik të fshatit të tij, pjesë argëtuese me teknologji të vjetëruar, flet për fundin e botës dhe si të përgjigjemi në pyetjen "Si je?". Fizika e Trishtimit flet për rregullat e moralit komunist, jetën nën sundimin komunist, ku narratori, familja e tij dhe shoqëria jetuan në bodrume dhe ishin të varfër, të izoluar, ndërsa ndjeheshin të braktisur nga bota. Para përfundimit të Luftës së Ftohtë, narratori na tregon, se 80% e bullgarëve nuk kishin qenë kurrë jashtë vendit. Narratori vjedh një libër gatimi me titullin e mrekullueshëm "çfarë duhet të gatuaj gjatë një krize" dhe ia çon në shtëpi të dashurës së tij, ku të dy miratojnë përgatitjen e një torte dardhe, duke mos u shqetësuar nga fakti se atyre u mungon çdo përbërës i vetëm.

Në një fije të thellë gjaku e boje

(Shënime mbi poezinë e Ledia Dushit)

nga ARDIAN KYÇYKU

Në(n) një botë me qiell të pakët, me lexues të pakët

Poezia e mirëfilltë fton, ashtu siç një dhembje e shprehur bukur, me hollësira trembëse dhe frymëzuese, etet të takohet, të njësohet e pastaj të shndërrohet në dritë (mençurie, përvoje e paqeje) me një dhembje të ngjashme, por e cila ngurron t'i hapet dikujt tjetër. Në ortekun e shkrimeve e botimeve të sotme, njëherazi me shtimin e moslexuesve, ftesat nuk numurohen dot, por shumica dërrmuese e tyre janë të rreme dhe nuk e kapërcejnë nevojën, por edhe këmbënguljen e pamëshirshme të autorëve për të përvetësuar kohë e emër nga lexuesi, ose thjesht për të fituar dhunshëm thelbin që nuk e kanë. Ndaj edhe tani, më tepër se kurrë, mundësitë e lexuesit për të gjetur poezinë e epërme, atë që krijohet për hir të mbijetesës e përkryerjes shpirtërore, janë shumëfishuar. Kjo tingëllon si sajese, por, për fat të mirë ndodh, dhe ndodh edhe falë dyndjes së të ashtuquajturve stile, mjete, shkolla, vizione poetike etj, pavarësisht se sasia e këtyre të fundit duket sikur e ka shfarosur përfundimisht cilësinë. Poezia e mirëfilltë fton dhe gjen.

Poezia e Ledia Dushit nuk vjen në shqip nga diku e dikur, sepse është kudo e kurdo për lexuesin e përkushtuar. Ajo fton heshturazi vetëm ata që janë në gjendje ta përjetojnë, ose ata që ëndërrojnë dëshpërimisht rritjen shpirtërore përmes poezisë.

I ftuar nga një hapësirë fare pak e njohur, ose që duket përjetë e humbur, lexuesi bëhet gati i plotfuqishëm sa edhe autorja (kur hyn brenda kësaj poezie) dhe e pasuron tërthorazi, nëse shmang ftesën. Kjo nuk nënkupton kurrësi që poezia e Ledia Dushit pasurohet kur nuk lexohet, por që pasurimi i saj vijon edhe jashtë vëmendjes së lexuesit, sidomos kur ky u kushtohet gjërave të rëndomta të jetës, pa arritur ta kuptojë Vdekjen si duhet, ose pa guxuar të vendosë me të marrëdhënien e drejtë. Sepse poezia e Ledia Dushit sprovon së pari pikërisht në zonën e fshehtë, ku lexuesi duhet t'i japë një kah marrëdhënies kryekëput vetjake me Vdekjen, në një qiell që ose do të mpaket më tej, ose do të zgjerohet aq sa qiell mund të durojë secili.

“Jam andrra jeme”, ose si gdhendet vdekja e plagëve

Poetja jeton thellë, „me fund”, në një vetmi e fshehtësi, - të lakmueshme për pakicën / të shpërfillshme për shumicën, - dhe shkruan pak. Boton edhe më pak, pjesë të një kënge tronditëse, ndarë në copëza (shumica pa tituj), vetëm kur mbajtja e shkrimeve në sirtarin e kujtesës kërcënon, ose thjesht i jep të kuptojë se do t'ia prishë pjesën e pabot(ës)uar të këngës. „N'mesnatë, / kur trutë e mi / pjekin tru egërsinash, / dikush / lëmon me gishta hanën... / Atëherë / unë mpakem, / strukem n'brinj, / nisi me gdhendë / vdekjen e plagëve”. Vdekjen e plagëve, pa të cilat jeta nuk do të kishte kuptim e as shije. Ai „kur” i vargjeve të mësipërme, përfshin edhe „kur njerëz me shkretina n'krye / vdesin prej etjet” – pamje rrëqethëse, - e me të cilën fatkeqësisht po mësohemi aq sa po na duket

më e natyrshmja, në mos po më e bekuara, - e njeriut të sotëm.

Jetimi (jo rastësisht rimon me kujtimi, kuptimi, lartimi etj.) thellë i gjithçkaje nënkupton mungesë gati të plotë nevojë për kureshtje e bujë nga jashtë. Gjendja e poetes, - plaguar e shëruar njëherazi mes një ëndrre shpesh më të rëndësishme se jeta dhe një vdekjeje që fshin kufijtë mes së vërtetës dhe përfytyrimit, - të kujton një njeri gjithëkohor që është aq i vetëdijshëm për vdekjen e vet çast pas çasti dhe jetën e dalë prej asaj vdekjeje, saqë nuk ka as kohë, as dëshirë të rrezikojë ndonjë përdhosje. Nuk e teproj të them se kjo poezi di ta çmojë Vdekjen nga pika ku çdo varg shenjtëron jetën.

Gjatë njërës prej daljeve të saj të rralla në shtyp, Ledia Dushi rrëfhet: „Vdekja është një pranë e ajo na e rrëmben vazhdimisht çastin me të cilin lidhemi. Madje ky çast ka vlerë pikërisht për faktin se vdekja na e rrëmben. (...) Kështu, nëse mësohesh me praninë e vdekjes, e vë re që edhe ne vetë po vdesim, sepse vdes brenda nesh gjithçka për të cilën nuk kujtohem më, e kujtesa jonë nuk është aq e fortë e aq e gjerë”.

Vargje të pikuar aty-këtu mes heshtjesh disavjeçare, zgjerojnë, ose të paktën kthjellojnë më tej qiellin e lexuesit, por edhe lexuesin e qiellit të poezisë: „syçilë m'shtihet Vdekja kur Frymë nuk ndeshi / uj' e heshtje mbledhi n'fashën e kësaj dite / me diellin plasun n'vorre e tinguj ndër lutje / tue pritë me nxjerrë toke ndoj pemë a ndoj njeri...” dhe „ndoj Shpirt ka me u ulë ndër proje / dimnor me heshtue kohësh të mbulueme e sendesh / zemrën me e zbrazë gjak me e ndejë ndër pemë / e parzmit me i shti krejt qiell t'tërbuem”. Edhe më qartë

akoma: „t'gjihtë jemi tue vdekë / nën kët'qiell t'pakët / e nëse çohemi ia mbërrijmë / me i vu vetë yjet retë / e me i pikue ndër pemë / siç duem me t'gjitha ngjyrat”.

Poezia e Ledia Dushit (që ndihet andërr e vetes dhe që, mbase për këtë arsye, beson se „Femna s'asht Njeri”), mbetet edhe një ftesë për dëgjim shpirtëror, dëgjim me veshë e sy të brendshëm, në një vetmi e fshehtësi e vdekje-jetë të ngjashme me tëpoetes. Në të kundërt, lexuesi mund të ndihet sikur po rropatet të përvetësojë shpejt e falas një gjuhë krejt të panjohur.

Një çelës i disafishtë. Gjetja dhe gjama

E shoh poezinë e Ledia Dushit si çelës (edhe muzikor) që, për çudi, teksa rrethohesh varg pas vargu nga një botë e vranët lartësish, lehtëson hyrjen në botën siç është, jo siç duket. Në botën siç e ka lënë Krijuesi, jo siç e shfytrojnë me lojnat e tyre të pafrymëzuara ata që pandehin se mund ta përmirësojnë, apo ta rrënojnë krejt. Edhe fjalët që përdor poetja janë mrekullisht të duhurat. Ato zhveshin si lëkurëtë shumëtrajtëshme çdo peshë e shije të pandershme të kuptimeve e nënkuptimeve dhe përcjellin (jetohen) gjatë çasteve kur lexon atë që, de facto, po jeton (lexon).

Njohëse e saktë e Vdekjes si thellim e përkryerje e jetës, dhe e Jetës si grua shtatzanë me vdekjen prorre në vend të foshnjës, Ledia Dushi e përdor gjamën e epërme, të fisme, si gjetje.

Pa harruar për asnjë çast qiellin e pakët, gjama e poetes ringjall në kujtesë copëza nga fati i shpendëve, të cilët shpesh nuk janë veçse shprehje, ose trajta të shpirtave tanë („ky shpirt që zhgulet me u shlirue kocash / asht zogu që ndrin i qiellit ndër duer / e nata nata që bahet përshkënditëse / asht ferri i ndezun që na e ban mirë / koha asht e prekshme e matet me flutura”).

Mes qiellit të pakët dhe kockave kokëforta, „shpendët rreth qafet / t'perdrethen / vdekshëm tue jetue”. „Sa here mbytej lelleku / prej tymit mbi oxhak, / pranvera helmatisëj / me lotin e vet, / s'gjente gropë uji / me e pi dimnin”. Dhe: „shpendi i mbetun prej dritës / u vra / tue ardhë te unë”.

Arti poetik i Ledia Dushit, - çelës i shumëfishtë dhe pjesë e rrugëtimit drejt botës së papërdhosur prej mendësive kalimtare, - nuk nisët nga gjetja për të mbërritur tek gjama, por anasjelltas.

Geg ni e geg gjegi

Kjo poezi do të ishte e pamundur pa frymën e brendshme shumëvjeçare të gegnishtes. Brenda kësaj fryme që është sa një botë, - në zgripin ku fiket fuqia e shkencës dhe rindizen dhuntitë mistike, - gjallojnë të gërshtuara, me drithmë zjarri të pafundëm e pafundësisht të bardhë, këngët e frymuara nga aq mjeshtra pa emra të Metaforës, nga të cilët trashëguam Eposin. Gegnishtja si mjet i epërm, por edhe si botë e „përkthyer” (lexo: shqipëruar) në tinguj, kap me poezinë e Ledia Dushit njëren nga

majat e veta të pangatërrueshme. Botë-frymë që na vjen e gjallë falë një barazpeshe përmallëse e magjepsëse mes muzikës së brendshme (shpesh me gjama e laved rithesh) dhe mendimeve (me një dendësi shajnitëse), pa lejuar të humbë gati asgjë, apo të varfërohet gjatë shpërnguljeve të mundshme në gjuhë a të folme të tjera. Sepse poezia e Ledia Dushit ka vetinë e rrallë të perpetuum concordia: muzika e fjalës, e lidhëzave, e heshtjeve, e përkëmbimit mes tyre dhe kuptimi që bartin janë në një harmoni gati të pabesueshme, që përtërihet prore. Që këtu burojnë metafora, të cilat zakonisht i ngjizin breznit të tëra lahutarësh, ose shpirtra të paqetë që enden mes honesh e majash. Prandaj edhe nuk është e lehtë, por as e këshillueshme, ta ndash „shkencërisht” epiken nga lirikja, timën „e madhe” nga „e vogla”, fjalën nga sendi a qënia që përshkruan, poeten nga gjendja etj. Për shembull: „gjuha asht e vdekshme e pavend / për çka Shpirti qysh n’krye t’herës / mban ndry, ç’prej përtjejjës’pa-anë / Qielli nuk asht i fshehun, por ipazbërthym / sekush asht timpulli i vetes s’vet / e rrin nën Ty që vjen s’nalti / e ka veshë me t’ndi, Shpirtme zditë / meh n’jerme e esenca, / këndellun n’secilen trandje kozmike / e mbahesh e mbahesh e mbahesh... / thuejse tue ra mbahesh n’nji fije gjaku / n’ajri n’ajri syngulun n’qiell yjesh qe t’flasin / s’nalti rrin n’ajri n’nji fije t’thellë gjaku”.

Çfarë sheh shpendi para se të vritet, në kohën që matet me flutura

Ledia Dushi rikrijon, por edhe ngjiz nga e para gjendje shpirtërore, të anashkaluara nga vetëdija e përditshme dhe e përgjithshme, ose gjendje të pritme. Kujtesa e saj nuk përqëndrohet në ngjarje historike, madje as letrare, por në shkëndija të kujtesës së përbashkët. Ajo është e çliruar edhe nga shtypja që ushtron shtypi, në këto kohëra kur vlerësimi i shprehur prej dikujt apo shumëkujt për një libër merret si vlerë e vetë librit, gjë që ndodh edhe ndaj shumicës së shkrimtarëve. Ndodhemi brenda një poezie të mbitekstit, që e krijon vetë kontekstin. Kjo poezi zgjedh thelbe nga lënda e padukshme e Kujtesës dhe i bën të dukshme (gjendje ku dukja dhe dëgjimi kanë të njëjtën rrënjë, si dy qenie me të njëjtin trup). Qëndrimi vazhdimisht lart i kësaj poezie nuk është përbuzje ndaj së përditshmes (me hidhërimet e gëzimet e saj të thjeshta), por as ndonjë vlerësim a pranim i plotë ndaj saj nuk është. Poetja e shijon (ose edhe e mjet) të tashmen vetëm për sa kohë e tashmja i shkakton dhembje e zhgënjime që mund të shndërrohen në perla poetike. Përndryshe, ajo ka ku e pse të jetojë, madje tepër bukur. Vlerat që përcjell krijojnë përshtypjen se Ledia Dushi ia kushton kohën e saj më të çmuar, atë ku nuk është veçse vetja e saj më e zgjedhur, poezisë. Prandaj mund të flitet për një lartni shpirtërore që vajton poetikisht ndër gëzime e gëzon poetikisht ndër vaje, si shpirt më vete; i pranishëm, por jo krejt pjesëmarrës; i papërsëritshëm, por jo i etur për famë.

Lënda, lëndimet, zgjimet

Trupi është i pranishëm në poezinë e Ledia Dushit, por vetëm si zëdhënës, ose si hije, pa të cilën zëri nuk i mbijeton dot kohës: „asht mirë me u mbushë n’flutra t’çiluna që t’shtrihen nëpër trup / t’ngjisin përpjetë e nuk ndjen ma mish / n’kërkim t’ndoj cope dielli / gjen veç gjakun tand që s’derdhet e s’tahet as ngjeshet kurrkund s’miri”.

Poetja na dhuron vetëm ndjesitë që nuk kemi mundur t’i përjetojmë, apo t’i ngulitim gjatë pjesës së përbashkët të përvojave tona si vdekatarë. Në këtë poezi zëri përthith e njëson në vete unin e poetes si femën që s’asht njeri dhe si njeri që s’asht thjesht femën, të shkuarën, të tashmen e të ardhmen, me një fuqi që mund të të shpëngulë drejt një kohe të katërt, në Kohën e Zërit. Varg pas vargu, koha e mësipërme, falë gjuhës

poetike, i çliron jehonat e veta nga kuptimi i parë dhe shton lirinë e lexuesit për të menduar, madje edhe për të marrë pjesë drejtpërdrejt (por pa e shënuar emrin e vet) në njëfarë krijimi siamez.

Ky rrugëtim i dyfishtë, i lexuesit me hijen e poetes dhe anasjelltas, çon pagabueshëm atje ku „e sheh përmbi Dritën e Fundme që s’duhet kryet me e pa / s’lypen kambë me e mbërri Dritën që asht Atje e na / shkojmë përnatë me Shpirt e bartena as n’gjeth as n’shi as n’shpend”.

S’nalti

Thellësia dhe hijësia e poezisë së Ledia Dushit, - e cila nxitet nga „trishtimi i plotnisë”, - bindin se mund ta për/jetosh në një vetmi e lartësi shpirtërore të ngjashme me të poetes dhe i falin secilit lexues mënyrën e vet të kuptimit e shijimit, por pa e lejuar të gabojë e të shpikë gjëra të paqena. Duke iu përkushtuar lexuesve të gatshëm për të dhembur më bukur, kjo poezi do t’i tubojë këta të fundit në heshtje, sado larg e sado të padukshëm për shoshonin të jenë. Besoj se, falë dhuntisë për të hyrë natyrshëm nën lëkurët dhe në gjakimet e fshehta të secilit, kjo poezi mund të zgjojë edhe ndonjë analfabet funksional fatlum, ta çmësytshë shpirtërisht e mendërisht, dhe ta mërgojë si pandijshëm në botën ku leximi është arritja më lartuese e shkrimit të pamundur.

E ngaqë çdo varg i Ledia Dushit ka dendësinë e mjaftueshme të jetojë edhe më vete, edhe i nyjëtuar bukur me vargjet e tjerë, madje edhe me pjesët e tjera të krejt Këngës, vepra e saj ka trajtat e një kristali të çuditshëm, i cili nuk thërrmohet, nëse i hiqet ndonjë kokrrizë. Vërtet e gjitha „s’nalti rrin n’ajri n’nji fije t’thellë gjaku”.

As, as

Mund të shkruash vetëm më pak nga sa do të dëshiroje për këtë poezi, por asnjëherë nuk do të mund të shkruash më shumë nga sa duhet, sepse kjo poezi të ndalon ta teprosh, njëlloj siç të ndalon ta teprosh jeta e tjetrit, në hapësirën dhe kohën ku(r) është gjithaq edhe jeta, ose poezia jote, e shkruar a e pashkruar. Thjesht të vjen të përsërisësh vargjet: „fmij kam mujt me ngranë shega e shega e hurma / e mos me u ngopë tash ajri s’m’ngopë as zemra që mbaj / as sytë s’m’ngopin aq duen me pasë / gjak s’di sa kam as jetë as frikë as dashni / as njerëz me humb as mend me nxjerrë”.

Bukuresht, prill 2019

MBAS...DITE

Mbas...dite,
kur ashklat e zhurmave
mbeten t’vetmueme
n’pyllin
që digjet përditë,
lëkundem mbi djepa
që s’di
ku i kanë anët.
Larg themeleve
ku kishin hedhë
nji turrë drush,
flaka shkundej me akull
për mos me djegë gjithçka,
e fortë mbrenda
hidhej,
askush s’e kuptonte....
N’mesnatë,
kur trutë e mi
pjekin tru egërsinash,
dikush
lëmon me gishta hanën....
Atëherë
unë mpakem,
strukem n’brinj,
nisi me gdhend
vdekjen e plagëve.

TALLJA E DITËS

Stinët
m’shkojnë djesë n’trup;
pemët
kanë thithë
tamblin e borës....
kokrrave t’mollës
i plasat shpirti,
malli kthehet n’fjoka.
Pishat dremisin
me lodhjen e njomun
n’përrue.
N’nji re,
prifti luen urtshëm
me kokrrat e diellit,
kur njerëz me shkretina n’krye
vdesin prej etjet.
Nji lamsh lule-mjalti
m’rrin n’ndijim....
Përherë
pritueshëm
shkoj n’burg hunjsh;
prej fytit me rraj
lëshohen n’mue.
Nji frymë pllumba
ma marrin krejt Unin,
kur pijnë ujin,
ngërdheshen
me lirinë n’tu,
me mue qeshin.

Leonardo da Vinci: Unë di edhe të pikturoj

nga Walter Isaacson

Sapo arriti në atë momentin e padëshiruar të të mbushurit tridhjetë vjeç, Leonardo da Vinci i shkroi një letër sundimtarit të Milanos, ku i listonte arsyet përse ai duhet t'i ofronte një vend pune. Ai kishte qenë një piktor pak a shumë i suksesshëm në Firence, por kishte pasur probleme në përfundimin e pikturave që i kishin porositur e tashmë ishte në kërkim të horizonteve të reja. Në dhjetë paragrafët e parë, ai u bëri një përmbledhje dhuntive të tij inxhinierike, përfshirë edhe aftësinë për të ndërtuar ura, kanalizime uji, topa, mjete ushtarake të blinduara dhe godina publike. Vetëm në paragrafin e njëmbëdhjetë, diku nga fundi, ai shtoi se ishte edhe artist. "Sikurse edhe në pikturë, unë mund të bëj gjithçka", - shkroi ai.

Po, ai mund të bënte gjithçka. Ai do krijonte dy pikturat më të famshme të historisë, *Darka e fundit* dhe *Mona Lisa*. Por në mendjen e tij ai ishte po kaq i talentuar si njeri i shkencës dhe inxhinierisë. Me një pasion të gjallë, por edhe të fiksuar, ai kreu studime që përbënin risi në anatomi, fosile, zogj, mbi zemrën, makineritë fluturuese, optikën, botanikën, gjeologjinë, rrjedhën e ujit dhe armatimet; duke u bërë kështu prototipi i Njeriut të Rilindjes, një frymëzim për të gjithë ata të cilët besojnë se "veprat e pafundme të natyrës", siç i quante ai, janë të thurura së bashku në një harmoni të mbushur me modele të mrekullueshme. Aftësia e tij për të ndërthtur artin dhe shkencën, e shndërruar në ikonë përmes vizatimit të tij të një njeriu me përmasa perfekte me krahët hapur brenda një rrethi e katrori, i njohur si *Njeriu Vitruvian*, e bëri atë gjeniun më krijues të historisë.

Zbulimet e tij shkencore e furnizonin me dije artin e tij. Ai rripte lëkurën nga fytyrat e kufomave, analizonte muskujt që kryejnë lëvizjen e buzëve, e më pas pikturoi buzëqeshjen më të paharrueshme të botës. Studioi kafkën njerëzore, bëri vizatime të detajuara të kockave dhe dhëmbëve dhe krijoi agoninë në skeletin e *Shën Jeromi në shkretëtirë*. Eksploroj matematikën e optikës, pasqyroj se si rrezet e dritës godasin kornenë e syrit njerëzor, e kështu prodhoi iluzione magjike të ndryshimit të perspektivës pamore te vepra e tij *Darka e fundit*.

Duke lidhur studimet e dritës dhe optikës me artin e tij, ai u bë mjeshtër i përdorimit të hijes dhe perspektivës për të modeluar objektet në një sipërfaqe dydimensionale, duke i bërë ato të duken si tredimensionale. Kjo aftësi "për ta bërë një sipërfaqe të sheshtë të paraqesë një objekt të modeluar dhe të ndarë nga plani, - tha Leonardo, - ishte synimi parësor i piktorit". Kryesisht për shkak të punës së tij, dimensionin u shndërrua si risia supreme e artit të Rilindjes.

Teksa plakej, ai vazhdoi me zbulimet e tij shkencore jo për t'i shërbyer artit, por i udhëhequr nga një instinkt ngazëllues për të kuptuar sa më mirë bukuritë e thella të natyrës. Kur nisi të studionte teorinë se përse qielli na duket ngjyrë blu, kjo nuk ishte vetëm për të fituar njohuri që të mund t'i përdorte në pikturat e tij. Kurioziteti i tij ishte thjesht një fanatizëm i pastër, personal dhe i bukur.

Por edhe teksa merrej me studimin e qiellit blu, shkenca e tij nuk ishte e ndarë prej artit. Të dyja ato i shërbenin pasionit të tij energjik, që nuk ishte gjë tjetër veçse dëshira për të ditur çdo gjë mbi botën, përfshirë edhe pozicionin që ka njeriu në të. Ai kishte një vlerësim për gjithësinë e natyrës dhe ishte i dashuruar pas harmonisë së modeleve të saj, të cilat i shihnte të përsëritura në fenomene të vogla e të mëdha. Në blloqet e tij të shënimeve ai do vizatonte flokë kaçurrela, dallgë uji, vorbullat ajri, bashkë me disa formula matematikore që i shpjegonin të tilla spirale. Në Kështjellën Windsor, teksa po shikoja "Skicat e turbullta" të cilat ai i bëri në prag të fundit të jetës, pyeta kuratorin Martin Clayton nëse mendonte se Leonardo i kishte bërë ato si vepra arti apo studime shkencore. Teksa po flisja, e kuptova vetë që ishte një pyetje pa vend. "Nuk besoj se Leonardo do e kishte bërë dot dallimin", - u përgjigj ai.

Vendosa ta shkruaj këtë libër, pasi Leonardo da Vinci është shembulli i përkryer i tematikës kryesore të biografive të mia të mëparshme: se si aftësia për të lidhur disiplina të ndryshme, si arti dhe shkenca, shkencat shoqërore dhe teknologjia, përbëjnë çelësin e rrisë, imagjinatës dhe gjenialitetit. Benjamin Franklin, një figurë që e kam trajtuar në të shkuarën, ishte një Leonardo për epokën e tij: pa asnjë shkollim, ai u vetarsimua duke u bërë një dijetar tejet krijues dhe shkencëtar, shpikësi, diplomati, shkrimtari dhe strategu i biznesit, më i miri i iluminizmit në Amerikë. Përmes një balone në fluturim, vërtetoi se vetëtimat është elektricitet dhe shpiku rrufepritisin për ta zbutur atë. Ai skicoi gjyzykë me dy vatra përqendrimi, instrumente muzikore që të mahnitnin, soba me djegie të pastër, bëri harta të gjirit të detit dhe themeloi stilin e veçantë të humorit amerikan. Albert Einstein, teksa haste vështirësi në studimet e tij mbi teorinë e relativitetit, merrte violinën dhe luante Mozart-in, dhe kjo e ndihmonte të lidhej sërish me harmoninë e kozmosit. Ada Lovelace, së cilës i dedikova një profil në një libër për shpikësit, kombinoi ndjeshmërinë poetike të babait të saj, Lord Byron, me dashurinë e nënës së saj për bukurinë e matematikës, duke hedhur idenë e parë për një kompjuter me funksione të përgjithshme. Dhe Steve Jobs arriti kulmin e shitjeve të produktit të tij përmes një imazhi të shenjave rrugore, ku tregonte ndërthurjen e arteve liberale me teknologjinë. Leonardo ishte heroi i tij. "Ai e shikonte bukurinë si në art ashtu edhe në inxhinieri, - tha Jobs, - dhe aftësia e tij për t'i kombinuar të dyja ishte ajo që e bënte atë një gjeni".

Po, ai ishte gjeni: me një imagjinatë të shfrenuar, kuriozitet të zjarrtë dhe aftësi krijuese në shumë disiplina. Por këtë fjalë duhet ta përdorim me kujdes. Duke i vënë Leonardos etiketën "gjeni", në njëfarë mënyre, ia ulim disi vlerat, pasi e bëjmë të duket sikur ishte i goditur nga rufeja. Biografi i tij i hershëm, Giorgio Vasari, një artist i shekullit të gjashtëmbëdhjetë, e bëri këtë gabim: "Ndodh që, në një mënyrë mbinatyrore, një personi të vetëm i

dhurohet me bollëk nga qielli bukur, hir dhe talent aq i madh, saqë çdo vepër e tij është hyjnore dhe çdo gjë që bën duket qartë që vjen nga Perëndia dhe jo nga arti njerëzor." Në fakt, gjenialiteti i Leonardos ishte njerëzor, i nxitur nga vullneti dhe ambicia e tij. Nuk vinte si dhuratë hyjnore, ashtu si Newton apo Einstein, të cilët kishin një mendje me një fuqi aq të madhe funksionale, saqë ne njerëzit e thjeshtë nuk mund ta kuptojmë. Leonardo pothuajse ishte pa shkollë dhe me vështirësi arrinte të lexonte latinisht apo të bënte përllogaritje matematikore disashifrore. Gjenialiteti i tij i përkiste një lloji të cilin ne mund ta kuptojmë, madje edhe ta përdorim si shembull. Ishte i bazuar mbi aftësi të cilat ne mund të aspirojmë që t'i arrijmë te vetja jonë, si, për shembull, kurioziteti dhe vëzhgimi intensiv. Ai kishte një imagjinatë aq joshëse e cila lodronte me skajet e fantazisë, gjë që edhe ne duhet të përpiqemi ta ruajmë te vetja jonë dhe duhet t'ua pasojmë edhe fëmijëve tanë.

Fantazitë e Leonardos shpaloseshin në çdo gjë që ai prekte: shfaqje teatrale, planet për ndryshimin e rrjedhës së ujit, skica për qytetet ideale, skema për makineri fluturuese dhe pothuajse çdo aspekt tjetër i artit të tij dhe inxhinierisë. Letra e tij drejtuar sundimtarit të Milanos është një shembull i mirë për këtë, pasi aftësitë e tij mbi inxhinierinë ushtarake vetëm sa i kishte në mendje. Roli i tij i parë në oborrin e sundimtarit nuk ishte për ndërtimin e armëve, por për të organizuar festivale e parada. Edhe në kulmin e karrierës së tij, shumica e makinerive të tij luftuese apo fluturuese ishin më shumë vizionare sesa praktike.

Në fillim unë mendova se ndjeshmëria e tij ndaj fantazisë ishte një dështim, që shpalolet në mungesën e disiplinës dhe zellit, dhe në prirjen për të lënë përgjysmë vepra arti apo duke lënë pa përfunduar studime të ndryshme. Vizioni pa zbatueshmërinë është vetëm një iluzion. Por unë zbulova se aftësia e tij për të zbutur vijën ndarëse midis realitetit dhe fantazisë, ashtu si edhe teknika e sfumaturës për zbutjen e vijave në pikturë, ishte çelësi i krijimtarisë së tij. Aftësia pa imagjinatë është sherpë. Leonardo dinte si të mblesëronte vëzhgimin me imagjinatën, ndaj edhe mbetet novatori më i madh i historisë.

Pikënisja ime për këtë libër nuk ishin kryeveprat artistike të Leonardos, por blloqet e tij të shënimeve. Unë mendoj se mendja e tij shpalolet më mirë te mbi 7.200 faqet e blloqeve dhe shënimeve të tij, të cilat, për mrekulli, mbijetuan deri në ditët e sotme. Na doli që letra qenka një teknologji e jashtëzakonshme e ruajtjes së informacionit, e lexueshme edhe pas pesëqind vitesh, gjë që është e vështirë të thuhet për shënimet tona në rrjetet sociale.

Fatmirësisht, Leonardos nuk ia mbante xhepi ta shpërdoronte letrën, kështu ai mbushi çdo cep të faqes me vizatime të shumëllojshme dhe me shënime të vogla për t'u lexuar me lupë, të cilat duken të zakonshme, por na japin informacion mbi ecurinë e mendjes së tij. Të shkarravitura krah njëra-tjetrës, pa lidhje midis tyre, gjenden përllogaritje matematikore, vizatime të të dashurit të tij të ri mistrec, zogj, makineri fluturuese, zbukurime teatri, valë deti, valvulat e gjakut, koka groteske, engjëj, sifone, kërcej bimësh, kafka të prera, këshilla për piktorët, shënime për syrin dhe optikën, armë lufte, fabula, gjëgjëza dhe studime për piktura. Madhështia ndërdisiplinore shpalolet në çdo faqe, duke na ofruar një pamje të mrekullueshme të një mendjeje që vallëzon me natyrën. Blloqet e tij të shënimeve janë të dhënat më të mëdha që ka krijuar ndonjëherë kurioziteti njerëzor, një guidë mahnitëse e njeriut të cilin historiani i shquar i artit Kenneth Clark e quajti "mendja me kuriozitetin më të pakapërcyeshëm të historisë".

Perlat e mia të preferuara në blloqet e tij të shënimeve janë listat e gjërave që planifikon të bëjë. Njëra prej tyre, e cila daton në vitet 1490 në Milano, është lista e gjërave që dëshiron të mësojë për atë ditë. "Matja e Milanos dhe rrethinave të qytetit", është e para në listë. Kjo ka një qëllim praktik, pasi shpjegohet nga një shënim tjetër në listë: "Vizato Milanon." Shënimet e tjera tregojnë që ai kërkonte me

këmbëngulje të gjente njerëz të tjerë që t'i mësonin gjërat që ai nuk i dinte: “Gjej mjeshtrin e aritmetikës të të mësojë se si të sheshosh një trekëndësh... Pyet Giannino bombarduesin sesi është e rrethuar kulla e Ferrarës... Pyet Benedetto Protiniari-n sesi arrijnë të ecin mbi akull flemingët në zonat e ulëta... Gjej mjeshtrin e hidraulikëve të të mësojë sesi të riparosh një grup, një kanal dhe një mulli sipas mënyrës në Lombardi... Gjej përmasat e diellit siç të ka premtuar mjeshtrë Giovanni Francese, të cilin e thërrasin Francezi.” Ai është i pangopur për dije.

Herë pas here, vit pas viti, Leonardo liston gjërat që duhet të bëjë apo mësojë. Disa prej tyre kanë të bëjnë me studime të detajuara, të cilat neve as që na shkon në mendje t'i bëjmë. “Studio këmbën e patës: nëse do ishte gjithmonë e hapur ose gjithmonë e mbyllur, shpendi nuk do ishte në gjendje të bënte as edhe një lëvizje.” Të tjerat kanë të bëjnë me pyetje, si përse është qielli blu apo fenomene aq të zakonshme, saqë neve as na shkon në mendje t'i mendojmë. “Përse peshku në ujë është më i shpejtë sesa zogu në ajër, kur duhet të jetë e kundërta, duke qenë se uji është më i rëndë dhe më i trashë sesa ajri?”

Më të mirat janë ato pyetjet të cilat duket se janë tërësisht të rastësishme. “Përshkruaj gjuhën e qukapikut”, – udhëzon ai veten. E kujt në këtë botë do t'i shkrepse në mendje që një ditë, pa as edhe një arsye, do donte të dinte se ç'pamje ka gjuha e qukapikut? E si do ta zbulosh këtë? Dhe nuk është as informacion që Leonardos i duhej për të pikturuar një tablo apo për të kuptuar fluturimin e zogjve. Por ja që është në ato shënime dhe siç do e shohim më vonë, ka gjëra të mrekullueshme që mund të mësojmë për gjuhën e qukapikut. Por arsyeja kryesore përse ai donte ta dinte ishte sepse ai ishte Leonardo: kurioz, pasionant dhe gjithnjë i mbushur me habi.

Por më i çuditshmi është ky shënimi: “Shko çdo të shtunë te banja e nxehtë ku do shohësh burra lakuriq.” Arrijmë ta imagjinojmë Leonardon duke e bërë këtë, për arsye anatomike dhe estetike. Por a duhej ta kujtonte veten që të shkonte e ta bënte këtë? Tjetra në listë është: “Fry mushkëritë e derrit dhe vëzhgo nëse zgjerohen në gjerësi dhe gjatësi, apo vetëm në gjerësi.” Ashtu siç shkroi kritiku i artit për *New Yorker*, Adam Gopnik, “Leonardo mbetet i çuditshëm, më i çuditshëm s'ka ku të vejë, dhe nuk kemi se çfarë t'i bëjmë këtij fakti”.

Për t'i shtjelluar këto çështje, vendosa të shkruaj një libër që të bazohej kryesisht mbi këto blloqe shënimesh. Nisa me pelegrinazhet e mia për të parë origjinalet në Milano, Firenze, Paris, Siatëll, Madrid, Londër dhe në Kështjellën Windsor. Ky ishte zbatim i urdhrat të Leonardos që për të nisur një studim, duhet të shkosh te burimi: “Ai që mund të shkojë te burimi i ujit, nuk shkon te brokja me ujë.” Gjithashtu u zhyta në përgjigje të artikujve shkencorë dhe disertacionet doktorale mbi Leonardon, ku secili prej tyre përmban vite të tëra pune për tema të caktuara. Gjatë dekadave të fundit, sidomos që nga zbulimi në vitin 1965 i shënimeve të tij, që njihen si Kodikët Madrid, ka pasur shumë përparime në analizimin dhe interpretimin e shkrimeve të tij. Gjithashtu, teknologjia moderne na ka zbuluar informacione të reja mbi pikturat e tij dhe teknikat që përdorte.

Pasi u angazhova i tëri me Leonardon, bëra aq sa munda që të isha më vëzhgues ndaj fenomeneve të cilat më parë i injoroja, duke u përpjekur që t'i shikoja gjërat ashtu siç i shikonte ai. Kur pashë dritën e diellit që përplasej te perdet, e binda veten të ndaloja e të shikoja se si hijet përkëdhelnin palat. U përpoqa të shoh se si drita e reflektuar nga një objekt ngjyroste me delikatesë hijet e një objekti tjetër. Vura re se si shkëlqimi i një pike të shndritshme mbi një sipërfaqe të lëmuar lëvizte kur unë tundja kokën. Kur shikoja një pemë larg e një tjetër më pranë meje, përpiqesha të krijoja imazhin e linjave të perspektivës. Kur pashë një spirale uji, e krahasova me flokët kaçurrela. Kur nuk e kuptoja dot një koncept matematikor, përpiqesha sa të mundja ta imagjinoja si një figurë. Kur shikoja njerëz që darkonin së bashku, studiova marrëdhënien midis lëvizjeve dhe emocioneve të tyre. Kur pashë lindjen

e një buzëqeshjeje në buzët e dikuajt, u përpoqa të kuptoja misteret e brendshme të njeriut.

Jo, as që iu afrova Leonardos, as të kuptoja si ai e as të fitoja ndonjë talent sado të vogël me talentin e tij. As që iu afrova qoftë edhe një milimetër aftësisë për të skicuar një makinë fluturuese, të shpikja një mënyrë të re për të bërë harta, apo të pikturoja *Mona Lisën*. E forcova veten e me detyrim u bëra kurioz për gjuhën e qukapikut. Por mësova nga Leonardo se si dëshira për t'u mahnitur me botën që ne hasim çdo ditë mund ta bëjë më të pasur çdo moment të jetës sonë.

Ka tre dëshmi madhore mbi Leonardon nga shkrimtarë të cilët pothuajse ishin bashkëkohësit e tij. Piktori Giorgio Vasari, i lindur në vitin 1511 (tetë vite përpara se të vdiste Leonardo), shkroi librin e parë të vërtetë mbi historinë e artit, *Jetët e piktorëve, skulptorëve dhe arkitektëve më të shquar*, i botuar në vitin 1550, dhe u ribotua në vitin 1568 me korrigjime të bazuara mbi intervista të tjera me njerëz të cilët e njihnin Leonardon, përfshi edhe nxënësin e tij Francesco Melzi. Një shovinist florentin, Vasari i përkushtoi Leonardos, sidomos Mikelanxhelos, respektin më të plotë për krijimin e asaj që ai e quajti, për herë të parë e shkruar në letër, një “rilindje” në art. Ashtu siç Huckleberry Finn tha për Mark Twain, kishte gjëra që Vasari i ekzagjeroi paksa, por në të shumtën e rasteve tha të vërtetën. Ajo që na mbetet është një përzierje thashethemesh, zbukurimesh, sajesh dhe gabimesh të paqëllimshme. Problemi qëndron se në cilën prej tyre hyjnë ato anekdotat aq piktoreske – si për shembull, ajo e mësuesit të Leonardos që e hodhi penelin e vet kur pa talentin e nxënësit të tij.

Dorëshkrimi anonim i shkruar gjatë viteve 1540, i njohur si “Anonimo Gaddiano”, sipas emrit të familjes që e zotëronte dikur, përmban detaje shumëngjyrëshe mbi Leonardon dhe florentinë të tjerë. Edhe këtu, disa prej pohimeve në këtë dorëshkrim, si, për shembull, Leonardo jetoj dhe punoi me Lorenzo de' Medici, mund të jetë e zbukuruar, por na jep detaje interesante që tingëllojnë të vërteta. Për shembull, Leonardos i pëlqente të vishte tunikë ngjyrë rozë e cila i varej deri te gjunjët, ndonëse të tjerët vishnin rroba të gjata.

Burimi i tretë i hershëm është nga Gian Paolo Lomazzo, një piktor i cili u bë shkrimtar e më pas u verbua. Rreth vitit 1560 ai shkroi një dorëshkrim të titulluar *Ëndrrat dhe argumentet* i cili u botua më vonë në vitin 1584 si një tekst voluminoz mbi artin. Ai ishte nxënës i një piktori i cili e kishte njohur Leonardon dhe ai intervistoi Melzin, nxënësin e Leonardos, duke bërë kështu të kishte informacion të dorës së parë mbi historitë e mjeshtrit. Lomazzo zbulon shumë të

dhëna mbi prirjet seksuale të Leonardos. Për më tepër, ka edhe dorëshkrime të tjera më të shkurtra prej dy bashkëkohësve të Leonardos, Antonio Billi, një tregtar florentin, dhe Paolo Giovio, një mjek dhe historian italian.

Shumë prej këtyre dokumenteve të hershme përmendin pamjen dhe personalitetin e Leonardos. Ai përshkruhet si një njeri i pashëm dhe i hirshëm. Kishte kaçurrela të derdhura dhe të arta, një trup muskuloz, një forcë fizike të admirueshme dhe një elegancë në sjellje teksa shëtiste nëpër qytet me veshjen e tij shumëngjyrëshe apo kur ngiste kalin. “I bukur në pamje dhe në personalitet, Leonardo ishte tërheqës dhe plot hir”, – shkruhet në dorëshkrimin e Anonimo-s. Për më tepër, ai ishte një bashkëbisedues tejet tërheqës dhe i dashuruar pas natyrës, i njohur si njeri i ëmbël dhe i dashur si me njerëzit ashtu edhe me kafshët.

Ka më pak pajtueshmëri për disa specifika të veçanta. Gjatë studimit tim zbulova se shumë fakte mbi jetën e Leonardos, që nga lindja e deri te vdekja e tij, kanë qenë temë debati, miti dhe misteri. Do përpiqem të jap vlerësimin tim më të mirë e të përshkruaj polemikat dhe kundërgjësimet përmes shënimeve.

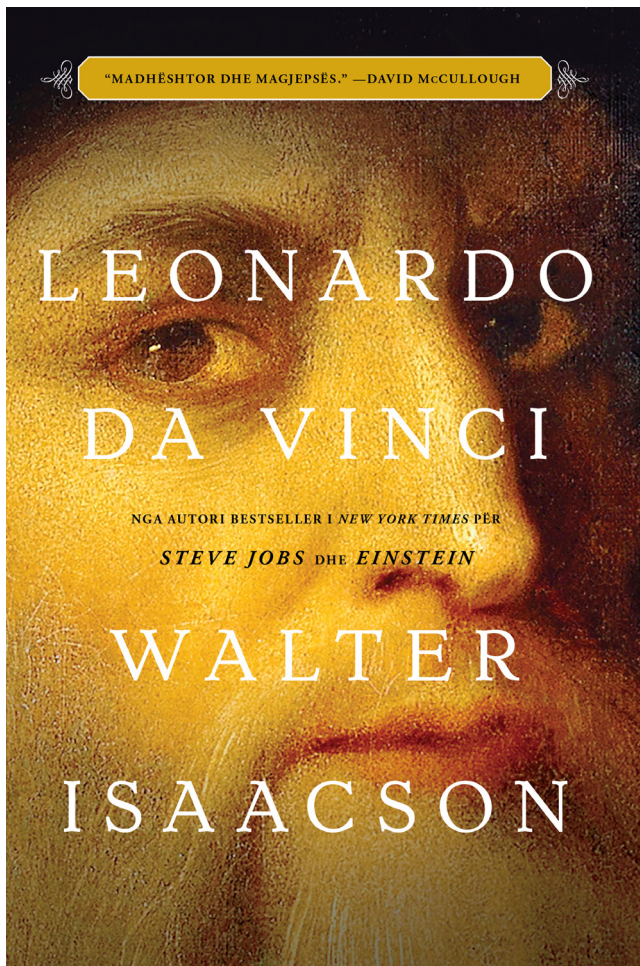
Gjithashtu zbulova, si fillim u shtanga, por më pas e pashë si kënaqësi, që Leonardo nuk ishte gjithmonë një gjigant. Ai bënte gabime. Merrej me gjëra pa lidhje, singlerisht e kam, ndiqte probleme matematikore që vetëm sa ia çonin kohën dëm. Fatkeqësisht, shumë prej pikturave të tij i la pa përfunduar, në veçanti *Adhurimi i mbretit*, *Shën Jeromi në shkretëtirë* dhe *Beteja e Anghiari*-t. Kësisoj, sot kemi vetëm pesëmbëdhjetë piktura që i atribuohen plotësisht apo pjesërisht atij.

Ndonëse në përgjithësi ai konsiderohej nga bashkëkohësit e tij si miqësor dhe i sjellshëm, kishte raste kur Leonardo ishte i zymtë dhe i trazuar. Shënimet dhe vizatimet e tij janë dritare e qartë e mendjes së tij eksituese, imagjinare, maniake, e me raste, edhe e ngazëllyer. Nëse do kishte qenë student në fillim të shekullit të njëzetë e një, do i kishin dhënë një recetë me ilaçe për të stabilizuar luhatjet e humorit dhe çrregullimin e mungesës së vëmendjes. Askush nuk duhet t'u bashkohet opinionistëve të cilët e konsiderojnë atë si një artist gjeni të trazuar, për të besuar se ne jemi me fat që Leonardo ishte i lirë të përdorte veset e tij për të masakruar demonët e tij e për të zgjuar dragonjtë.

Në një nga gjëegjëzat në blloqet e tij të shënimeve gjendet kjo e dhënë: “Figura të mëdha do shfaqen në formën njerëzore dhe sa më shumë t'i afroresh, aq më shumë përmasat e tyre të stërmëdha do zvogëlohen.” Përgjigjja është kjo: “Hija e njeriut gjatë natës me një dritë.” Ndonëse e njëjta gjë mund të thuhet për Leonardon, në fakt, unë besoj se ai nuk zvogëlohet nëse zbulohet se është njeri. Si hija, ashtu edhe realiteti i tij, meritojnë të shihen si madhështore. Gabimet dhe sjelljet e tij të çuditshme na bëjnë që edhe ne të identifikohemi me të, të ndihemi se edhe ne mund të matemi me të dhe t'i vlerësojmë edhe më shumë momentet e triumfit të tij.

Shekulli i pesëmbëdhjetë i Leonardos, Colombus dhe Gutenberg, ishte koha e novacionit, e zbulimit dhe përhapjes së dijes përmes teknologjive të reja. Thënë shkurt, ishte një kohë si kjo e jona. Ndaj edhe ne kemi shumë për të mësuar nga Leonardo. Aftësia e tij për të ndërthurrur artin, shkencën, teknologjinë dhe imagjinatën mbetet një recetë e përjetshme për krijimtarinë. Kështu ishte edhe stili i tij i jetesës, paksa mospërputhës me shoqërinë: i kundërligjshëm, homoseksual, vegjetarian, mëngjarash, i shpërqendruar, me raste edhe heretik. Firenze lulëzoi gjatë shekullit të pesëmbëdhjetë, sepse ishte komode me njerëz të tillë. Mbi të gjitha, kurioziteti i pashteruar i Leonardos dhe eksperimentet e tij duhet të na kujtojnë rëndësinë e bindjes, si për veten ashtu edhe për fëmijët tanë, që të mos marrin thjesht dije, por të jemi të vullnetshëm ta analizojmë atë – të jemi krijues dhe si njerëz të talentuar, mospërputhës dhe rebelë të çdo epoke, të mendojmë ndryshe.

Përkthyer nga Bledar Kurti

109-vjetori i vdekjes së shkrimtarit Lev Tolstoi

Kriza dhe Metamorfoza te Tolstoi

Stefan Cvajg

*Akti më i rëndësishëm i jetës është njohja e unit tënd
dhe pasojat që rrjedhin, bamirëse apo keqdashëse
qofshin, sipas asaj se çfarë synohet të njihet, trupi apo
shpirti.*

NËNTOR 1898

Çdo rrezik shndërrohet në mirësi, çdo ngadalësim bëhet ndihmë dhe stimul shërues për krijimtarinë, sepse ato nxitin forca të panjohura shpirtërore. Në qoftë se jeta kërkon të jetë prodhimtare për botën, nuk duhet të ndalet, sepse forca shpirtërore- krijuese, ashtu si ajo fizikja, rritet si rezultat i goditjes dhe kundërgoditjes. Nuk ka gjë më të rëndësishme për krijimtarinë se sa të kënaqurit, puna mekanike dhe rruga e rrafshët. Rruga jetësore e Tolstoit bëhet e veçantë vetëm nga një shkarkesë vetëmohuese, nga lumturia për njeriun, nga rreziku për artistin. Në rrugën e pelegrinazhit drejt vetvetes, vetëm një herë pushon shpirti i tij i pakënaqur në gjashtëdhjetë vjet të ekzistencës së tij tetëdhjetë e tre vjeçare. Vetëm në intervalin e kohës nga martesja deri në përfundimin e romaneve “Lufta dhe paqja” dhe “Ana Karenina”, Tolstoi jeton në paqe me veten dhe punën e tij. Për trembëdhjetë vjet (1865-1878) hesht dhe ditari, kjo roje e ndërgjegjes së tij. Tolstoi i lumtur, i dhënë pas krijimtarisë kujdeset jo për vete, por për botën. Ai nuk pyet, sepse krijon (shtatë fëmijë dhe dy veprat më të fuqishme epike). Atëherë, dhe vetëm atëherë, Tolstoi jeton si të gjithë të shkujdesurit, në atë egoizmin borgjez të familjarit të nderuar, i lumtur, i kënaqur, i çliruar nga “pyetja e tmerrshme - pse”. “Unë nuk gërmoj në pozitën time (grubein është lënë) as në ndjenjat e mia, dhe se vetëm ndiej, nuk mendoj për çështjet e mia familjare. Kjo gjendje më jep hapësirë tmerrsisht të gjerë të mendimit”. Vetëthellimi nuk e frenon punën e tij të brendshme, roja e pamëshirshme e “unit” moral tërhiqet në dremetje dhe i jep artistit liri lëvizje. Gjatë këtyre viteve ai bëhet i famshëm. Lev Tolstoi e shton pasurinë e tij katër herë, edukon fëmijët dhe zgjeron shtëpinë. Veç ky gjeni moral nuk është i kënaqur nga lumturia, nuk është i prerë ai për një gjë të tillë, atij nuk ia turbullojnë vetëdijen as lavdia dhe as pasuria. Ai largohet nga përfytyrimet dhe i kthehet punës së tij kryesore që është krijimi në mënyrë të përkryer i figurës së tij, pa e ndier as shqetësimin e zotave. Por meqenëse zotat nuk e prekin, ai shkon vetë në drejtim të tyre, në kërkim të fatkeqësisë.

Meqë fati nga jashtë nuk i afron atij asgjë tragjike, ai krijon vetë tragjedinë e brendshme. Sepse jeta duhet të jetë gjithnjë në ekuilibër. Kur ndërpriten prurjet e fatit nga bota e jashtme, shpirti gërmon e hap brenda vetes një burim të ri, me qëllim që të mos shterojë

rrethqarkullimi i qenies. Për bashkëkohësit është i papritur dhe i pakuptueshëm fakti që, Tolstoi i duhet të provojë në moshën pesëdhjetë vjeçare largimin e papritur nga arti. Kthimin e tij tek feja nuk duhet ta shohim si diçka të veçantë, të shkëputur. Më kot kërkohet ndonjë lloj anomalie në zhvillimin e këtij njeriu të shëndetshëm. Si gjithmonë tek Tolstoi, forca e ndijimeve ishte e jashtëzakonshme. Prandaj përmbysja që pësoi ai në vitin e pesëdhjetë të jetës është një proces që mbetet pa u vënë re tek shumica e meshkujve, dhe kjo ndodh për shkak të aftësisë më të kufizuar që kanë ata për ta shprehur një gjë të tillë. Ky ndryshim ka të bëjë me përshtatjen e pashma-ngshme dhe shpirtërore të organizmit me pleqërinë që po afrohet, ajo që në gjuhën shkencore quhet periudha KLIMAX.

“Jeta u ndal dhe u vështirësua”, e formulon ai vetë krizën e tij shpirtërore. Tolstoi pesëdhjetë vjeçar arriti atë pikë të vdekur kritike, në të cilën aftësia prodhuese për krijimin e plazmës fillon të dobësohet dhe shpirti kërcënohet të mpihet. Ndjenjat tani nuk e mbushin më dot me po atë forcë, masën plastike të qelizave krijuese.

Qartësia e ngjyrimit të përshtypjeve zvjorodhet, bashkë me flokët që thinjen gradualisht. Fillon epoka e dytë, e cila na është e njohur prej Gëtes, kur loja e ngrohtë e ndjenjave ftohet dhe lartësohet deri në një kategori të

tejudkshme të nocioneve: sendet tek shfaqja, përfytyrimi tek simboli, kënaqësia piktoreske krijuese tek ndërtimi kristalor i mendimeve. Ashtu si çdo shndërrim i thellë i shpirtit, edhe ky lloj ndryshimi shfaqet, para së gjithash, si ndjenjë e pakëndshme e pamundjes fizike, ndjenjë e dyshimtë e afrimit të diçkaje të panjohur dhe të huaj, si frikë shpirtërore përpara të ftohtit. Sëmundja e tmerrshme e varfërimit e përshkon befaz shpirtin e trazuar dhe seizmografi i ndjeshëm i trupit shënon menjëherë lëkundjen që po afrohet (sëmundjet mistike të Gëtes në çdo transfigurim). Por edhe këtu në një fushë pak të ndriçuar, në një kohë kur shpirti ende nuk mundet ta ketë të qartë sulmin që i bëhet nga errësira dhe vetëm drithërohet nga ndjenja e frikës për rrezikun e pakuptuar që i kanoset, në organizëm fillon tanimë procesi i kundërveprimit, zhvendosja në thelbin psiko-fizik, pa dijeninë dhe pa vullnetin e njeriut, për shkak të aftësisë paralajmëruese që ka vetë natyra. Sepse, ashtu si trupi i kafshëve mbulohet nga leshi shumë kohë përpara se të pllakosë të ftohtit e dimrit, ashtu dhe shpirti njerëzor në moshën kalimtare, sapo ta ketë kaluar zenitin, mbështillet nga një veshje e re mbrojtëse, nga një shtresë e dendur që nuk e lë të ngrijë në periudhën pa diell të rënies.

Ky kalim enigmatik nga e ndjeshmja tek shpirtërorja, që ndoshta varet nga veprimtaria e gjendrave dhe që sjell lëkundjet e fundit të energjisë krijuese, kjo periudhë klimaksi, të cilën unë dua ta quaj antiburrëri, shfaqet me trauma shpirtërore, që kushtëzohen në po atë masë nga shndërrimet organike dhe që shkaktojnë krizën, ashtu si edhe vetë burrërimi, megjithëse - kujdes psikanalistë e psikologë! - sapo ka filluar të hulumtohet në shfaqjet e veta fizike kryesore, e ca më pak në ato shpirtërore. Tek gratë, të cilave fenomeni i krizës seksuale u shfaqet në mënyrën më të ashpër dhe më klinike, në forma pothuajse të kapshme, në rastin më të mirë janë bërë disa vrojttime. Kurse periudha kalimtare e meshkujve, që është krejt e pahulumtuar dhe që ka karakter më shumë shpirtëror, ashtu si dhe pasojat e veta psikike, presin ndriçim psikologjik të mëtejshëm. Sepse periudha e klimaksit tek meshkujt bëhet epokë e ndryshimeve serioze. Lartësimet fetare, poetike dhe intelektuale janë vetëm veshje mbrojtëse për një qenie me më pak gjak, me ndjeshmëri shpirtërore që është në rënie. Në këmbim të mpakjes së ndjenjave, të dinjitetit vetjak dhe të pakësimit të potencës jetësore, shfaqet rritja e aftësisë për ta ndjerë botën.

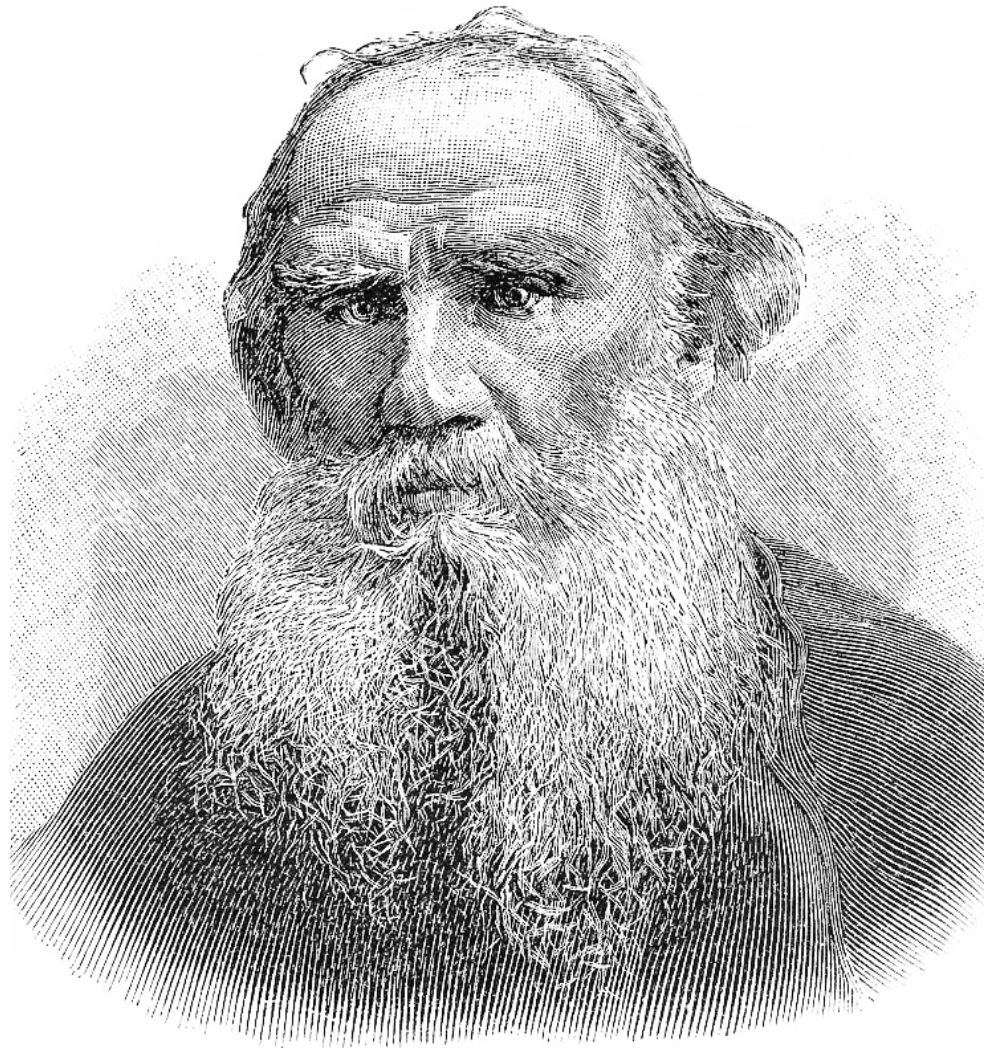

Ashtu si në periudhën e burrërimit, periudha e klimaksit është e rrezikshme për të dobëtit, ajo fillon (me vrull tek të vrullshmit, me prodhim tek prodhimtarët) me një epokë të re prodhimtarie shpirtërore që mbart ngjyrimet e ndryshme dhe një ripërtëritje më të vonuar midis ngritjes edhe rënies. Tek cilido artist me vlera e hasim këtë çast të pashmangshëm kthese, megjithëse, me thënë të vërtetën, tek asnjë me forcë të tillë shpërthyes, vullkanike, pothuajse shfarosëse, si tek Tolstoi. Po ta shikojmë këtë me nerva të ftohta, me sytë e objektivitetit të thjeshtë, me Tolstoin në moshën pesëdhjetë vjeçare, në të vërtetë nuk ndodh asgjë, përveç asaj që është natyrale për moshën e tij, që ai ndien afrimin e pleqërisë. Kjo është e gjitha, këtu qëndrojnë edhe përjetimet e tij. Atij i bien disa dhëmbë, kujtesa i dobësohet, lodhja nganjëherë ia mjegullon mendimet, gjë e zakonshme kjo për pesëdhjetë vjeçarët. Por Tolstoi, ky njeri i fortë, kjo natyrë që rrjedh, që derdhet jashtë brigrjeve, e ndien veten të flashkët dhe të gatshëm për të vdekur që në puhizën e parë vjeshtore. Ai mendon se “nuk mund të jetosh pa u dehur me jetën”. Ndrydhja nevrastenike dhe pështjellimi e kaplojnë këtë njeri të shëndetshëm. Që në shenjat e para të ftohjes jetësore dhe të dobësisë, menjëherë dorëzohet. Ai nuk mund të shkruajë, nuk mund të arsyetojë: “Shpirti im fle, nuk mundem ta zgjoj dot, nuk jam mirë, kam humbur gjallërinë”. Ai, sikur të tërhiqte ndonjë zinxhir pas vetes, me vështirësi e çon deri në fund “Ana Kareninën”, të mërzhitshme e të rrafshët. Flokët i thinjen papritur, rrudhat i mbushin ballin, stomaku nuk i bindet më, anësitë i dobësohen. Ai, me trurin e trashur arsyeton dhe thotë: “asgjë nga jeta nuk e gëzon; se nga jeta nuk mund të presësh më asgjë, se ai së shpejti do të vdesë”, ai “me të gjitha forcat shkëputet nga jeta” dhe shpejt në ditar shfaqen njëra pas tjetrës dy shënime të rralla: “tmerri i vdekjes” dhe pas disa ditësh: “Il faudra mourir seul”. Për këtë gjigand të jetës, vdekja të cilën unë u përpoqa ta jap gjatë përshkrimit të forcës jetësore të tij – përbën më të tmerrshmin nga të gjitha mendimet e tmerrshme, prandaj ai drithërohet sapo fillojnë t’i dobësohen disa fije nga shkulli kolosal i forcave të tij.

Ky vetdiagnotikues gjenial, sigurisht që nuk e ka plotësisht gabim, kur flegat i ndiejnë erën e kalbëzimit, sepse me të vërtetë, në këtë krizë, një pjesë e Tolstoit të dikurshëm fillon të shuhet. Dhe nuk shuhet njeriu plot forca që njohim ne, por artisti i lirë dhe i shkujdesur, ai që e merrte botën si diçka që ekzistonte objektivisht, të pandryshuar, po kaq të vërtetë dhe pronë të vetën sa edhe trupin e tij. Më përpara Tolstoi nuk e kishte vrarë mendjen për thelbin metafizik të botës. Ai vetëm e kundronte atë, siç bën piktori me modelin e vet dhe, me gëzimin e çiltër të fëmijës, u hapte rrugën ngjarjeve që t’i afroheshin. Ato, të bindura, nuk lëviznin kur ai pikturonte portretet e tyre, duart e tij krijuese i preknin dhe i përkëdhelnin ato lirisht. Ky është një vështrim i pastër krijues, është vetëm një përmbledhje e kopjeve të jetës, të cilën nuk mund ta shjerë në dorë artisti që ka humbur besimin. Bashkëjetesa naive midis botës dhe “unit” të tij është prishur, aty papritur është hapur një humnerë nga e cila përhapet era e myshkut dhe e të ftohtit.

Fenomenet nuk i jepen krejtësisht, ai e ndien se ato fshehin diçka që qëndron prapa tyre. Mendja e tij e ndritur, për herë të parë ndien praninë e të fshehtës në qenie, të cilën nuk mund ta kapë nëpërmjet shqisave të jashtme, por e merr me mend qenien e saj. Tolstoi për herë të parë sheh se ndien nevojën e një instrumenti të

ri, për të kuptuar atë çka i fshihet shikimit, se i duhet një sy më i vetëdijshëm më i mësuar. Tani ai detyrohet të kërkojë në çdo fenomen kuptimin moral të tij, përpiket të bëjë atë që është më e huaj për të, dhe pikërisht ta bashkërendojë atë me fatin e tij. Shembujt do ta sqarojnë më mirë këtë metamorfozë të brendshme. Tolstoi kishte parë mijëra herë në luftë njerëz në agoni të vdekjes dhe, pa u merakosur për drejtësinë apo padrejtësinë e vrasjes, e ka përshkruar vdekjen si artist, si poet, si një bebëz reflektuese, si një cipë e retinës që kap pasqyrimin. Por papritur sheh sesi në Francë, koka e një të dënuari pritët nga gijotina dhe rrokulliset mbi kalldrëm, dhe menjëherë, brenda tij, forca morale revoltohet kundër gjithë njerëzimit. Njëmijë herë ai, i pushtetshmi, fisniku, konti, teksa vrapon pranë muzhikëve të tij, pranonte mospërfillës, përkuljen e tyre prej skllevërish të nënshtruar, si diçka krejt të zakonshme dhe vazhdonte revanin, pa e vrarë mendjen se pluhuri që ngrihej nga vrapit i kalit mbulonte zhelet e veshjeve të tyre. Tani ai për herë të parë vë re këmbët e tyre të zbathura, varfërinë, ndrojtjen dhe mungesën elementare të të drejtave për

ta. Për herë të parë shtron përpara vetes pyetjen: A ka ai të drejtë që, teksa sheh nevojat dhe punën e tyre sflitëse, të jetojë vetë pa telashe? Kushedi sa herë sanat e tij në Moskë kalonin fluturimthi, përbri turmave të varfanjakëve që ngrinin nga të ftohtit dhe ai as që ua hidhte sytë. Varfëria, shtypja, burgjet, Siberia ishin për të shfaqje aq të zakonshme si bora në dimër dhe uji në fuçi. Tani, befas, gjatë regjistrimit të popullsisë, ai, si të ishte zgjuar nga një gjumë letargjik, kupton dhe pranon gjendjen e rëndë të proletariatit si akuzë kundër pasurisë së tij.

Që nga koha, kur ai gjithçka njerëzore nuk e quan më vetëm material, i cili duhet “vëzhguar dhe studiuar”, rregulli i qetë piktoresk i qenies në shpirtin e tij prishet dhe shkatërrohet nga tërmeti i ndërgjegjes. Ai nuk mundet ta shikojë jetën në mënyrë të ftohtë e shpërfillëse, ai heton vazhdimisht për logjikën dhe palogjikën, për drejtësinë dhe padrejtësinë e çdo fenomeni. Ai gjithçka njerëzore e koncepton tanimë jo duke u nisur nga vetja, në mënyrë egocentrike, por nga pozita shoqërore, vëllazërore, që së jashtmi. Ndjenja e shoqërizimit e

“goditi” atë si sëmundje. “Nuk duhet menduar, sepse kjo është shumë e dhimbshme”, ofshan ai. Por përderisa syri i ndërgjegjes u hap, vuajtjet e njerëzimit, mundimet e përjetshme të botës, bëhen pa dyshim çështje thellësisht personale. Pikërisht nga frika mistike përpara boshësisë, hedh shtat drithërima e re përpara gjithësisë. Nga vetëshmangia e artistit, lind detyra që edhe një herë, por tani në planin moral, të ndërtojë botën e vet. Atje ku ai dyshon se është vdekja, ndodh mrekullia e ringjalljes. Lindi ai, Tolstoi që, jo vetëm si artist, por edhe si “njeriu më njerëzor” e hyjnizon gjithë njerëzimi.

Por në atë kohë, pikërisht në çastin e shkatërrimit, në atë çast mëdyshës ‘të zgjimit’ (kështu, për t’u ngushëlluar e quan Tolstoi më vonë, gjendjen e tij të shqetësuar), ai i zënë në befasi, nuk dyshon që ka ndodhur thyerja, metamorfoza. Përpara se t’i hapej ky sy i ri i ndërgjegjes, ai e ndiente veten qorr, të rrethuar nga kaosi dhe terri i padepërtueshëm. Bota e tij po shembej. Gjysmë i mbytur nga tmerri ia ngul sytë territ pa kuptim. “Pse të jetosh, kur jeta është kaq e tmerrshme?” – bën ai pyetjen e përjetshme fetare mistike. Pse të punosh, në qoftë se e lëron tokën vetëm për vdekjen? I dëshpëruar ai prek me duar suprinën e kupolës botërore të zhytur në errësirë me shpresë që të gjejë gjëkund daljen, vetëshpëtimin, një shkëndijë drite, shkëlqimin e shpresës. Dhe vetëm pasi bindet se askush nga jashtë nuk ka për t’i sjellë as ndihmë, as dritë, ai vetë gërmon për vete tunel nëntokësor, gradualisht, sistematikisht, shkallë pas shkalle. Në vitin 1879 ai shkruan mbi një fije letër këto “pyetje pa përgjigje”:

- a) Përse jetoj?
- b) Cila është arsyeja e ekzistencës sime dhe e kujtdo?
- c) Cili është qëllimi i ekzistencës sime dhe e kujtdo?
- ç) Ç’kuptim ka dhe përse duhet ai dyzimi i të mirës dhe të keqes, që ndiej unë brenda vetes?
- d) Si duhet të jetoj unë?
- dh) Ç’është vdekja... Si të shpëtoj prej saj?

Si të shpëtoj prej saj? Si duhet të jetoj? Këtë vikamë të tmerrshme të Tolstoit, thonjtë e krizës e kanë shkëputur nga zemra e tij. Dhe kjo vikamë dëgjohet për tridhjetë vjet rresht, derisa buzët nuk i binden më. Ai nuk i beson më lajmit ogurmire që i del nga ndjenjat, arti nuk i jep më ngushëllim, shkujdesja u ezaurua, dehja e zjarrtë e kohës së rinisë u zhduk. Ftohtësia shpërthen nga të gjitha anët, nga thellësitë e kalbëzimit dhe nga hapësira e padukshme e vdekjes, që rrethon botën. Si të shpëtoj? Kjo vikamë bëhet gjithnjë e më e dëshpëruar, sepse është e pamundur që ajo, që duket pa kuptim, në të vërtetë të mos e ketë ndonjë kuptim, të paktën kuptim që nuk e prek me dorë, nuk e sheh me sy, nuk e llogarit me dije, me mendim, që fluturon mbi çdo vërtetësi. Arsyeja i mjafton vetëm për të kapur gjallimin, por jo vdekjen, prandaj i duhet një forcë tjetër, e re, për të kapur të paarritshmen.

Dhe, meqenëse ai nuk e gjen atë tek vetja, tek njeriu i arsyes, ky media in vita i panënshtueshëm, i rraskapitur nga tmerri, i dobësuar nga frika, në mes të udhës së tij, befas ulet në gjunjë përpara Zotit, hedh tutje njohuritë e tij mbi botën, të cilat gjatë pesëdhjetë vjetëve i kanë sjellë lumturi të patreguar dhe lutet pa pushim për besimin: “Ma fal atë mua o Zot dhe ndihmomë t’ua mësoj edhe të tjerëve ta gjejnë”.

Përktheu: Guri Shyti

VIRION GRAÇI

OnufriRoman